

Раздел 3. ПЕДАГОГИКА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

УДК 378.124+373.2+37.015.3+372.461

Княжева І. А.

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ МЕТОДИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ДОШКІЛЬНА ОСВІТА»

Анотація. У статті представлена авторська концептуальна модель розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін спеціальності «Дошкільна освіта». Її зміст розкривається через три взаємопов'язаних етапи. Теоретико-методологічний етап передбачав визначення методологічних принципів побудови процесу розвитку досліджуваного феномена; процесуально-технологічний – технологічне забезпечення розвитку методичної культури майбутніх викладачів в умовах магістратури на основі реалізації науково обґрунтованих педагогічних умов; рефлексивно-результативний включав моніторинг розвитку методичної культури.

Ключові слова: методична культура, майбутні викладачі, концептуальна модель, розвиток, етапи, принципи, педагогічні умови.

Княжева И. А.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ»

Аннотация. В статье представлена авторская концептуальная модель развития методической культуры будущих преподавателей педагогических дисциплин специальности «Дошкольное образование». Ее содержание раскрывается через три взаимосвязанных этапа. Теоретико-методологический этап предусматривал определение методологических принципов построения процесса развития исследуемого феномена; процессуально-технологический – технологическое обеспечение развития методической культуры будущих преподавателей в условиях магистратуры на основе реализации научно обоснованных педагогических условий; рефлексивно-результативный включал мониторинг развития методической культуры.

Ключевые слова: методическая культура, будущие преподаватели, концептуальная модель, развитие, этапы, принципы, педагогические условия.

Kniazheva I.A.

CONCEPTUAL MODEL OF DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL CULTURE OF FUTURE TEACHERS OF PEDAGOGICAL DISCIPLINES ON SPECIALITY «PRESCHOOL EDUCATION»

Summary. The article presents the author's conceptual model of development of methodical culture of future teachers of pedagogical disciplines on speciality «Preschool education». This model is the associate aggregate of elements, structured in the integral system, which is realized in accordance with the selected stages, that expose logic process of the increase of level of methodical culture from social-imperative to professional-axiological one. Its maintenance opens up through three associate stages.

The theoretical-methodological stage foresaw determination of methodological principles of the development of construction process of the probed phenomenon (dialectical, electivity, subjectivity, contextivity, additionalness, integrity). The process-technological stage supposed the technological providing of development of methodical culture of future teachers in the conditions of master's degree education on the basis of realization of the scientifically grounded pedagogical terms. The reflection-rezultive stage included monitoring of development of methodical culture by developed components (cognitive, activity-organizational, reflection-evaluation, valued-motivational) and by indexes with the use of the proper method.

Key words: methodical culture, future teachers, conceptual model, development, stages, principles, pedagogical terms.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших завдань незалежної України є її сталий інноваційний розвиток, рушійною силою якого є

ефективна система вищої професійної освіти. Показником її ефективності є випуск конкурентоспроможних фахівців, готових проявити свої

професійні якості і пройти об'єктивний конкурсний відбір. Успішність досягнення такого завдання суттєво залежить від якості підготовки педагогічних кадрів. Це зумовило появу нових вимог до викладача вишу, відповідно до яких він має бути здатним до рефлексивного осмислення, привласнення, відтворення і продукування ціннісних сенсів та змісту методик і технологій викладацької діяльності, що відображають передовий світовий досвід.

По суті, мова йде про високий рівень методичної культури викладача.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема формування особистості педагога досить докладно висвітлена в ряді досліджень (С. Архангельський, Є. Барбіна, В. Бондарь, В. Войтко, Е. Гришин, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, М. Євтух, Н. Кузьміна, М. Лазарев, А. Мудрик, Л. Нечепоренко, Н. Ничкало, С. Сисоєва, Л. Спірін, Н. Тарасевич, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін.). Особливості, структуру, функції педагогічної діяльності, специфіку і технології формування готовності до її здійснення в умовах педагогічного процесу вищого навчального закладу досліджували Є. Барбіна, І. Богданова, Ф. Гоноболін, В. Загвязінський, А. Капська, Е. Карпова, Н. Кічук, З. Курлянд, А. Линенко, О. Мороз, О. Пехота, Г. Щедровицький та інші вчені.

Незважаючи на численні розробки проблем методичної сфери професійно-педагогічної підготовки (О. Абдулліна, К. Абраменко, А. Богуш, Н. Верещагіна, В. Корнещук, Л. Нікітіна, Є. Пасов, Л. Спірін, Л. Таланова, Є. Таможня, В. Шаган та ін.), у тому числі вчителів окремих предметів, вихователів, викладачів (І. Артем'єва, А. Карачевцева, Є. Коваленко, Т. Кочарян, Н. Морзе, Ю. Подповетна, Н. Соловова, В. Шарко та ін.), питання, пов'язані з моделюванням процесу розвитку методичної культури майбутніх викладачів вищої школи, до цього часу не були предметом спеціальних наукових досліджень.

Мета статті – побудова концептуальної моделі розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін спеціальності «Дошкільна освіта».

Виклад основного матеріалу. Продуктивним методом, який допомагає теоретично осмислити можливості скерувати й оптимізувати процес розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін в умовах магистратури, було обрано моделювання. У філософії моделювання розуміється як «відтворення характеристик деякого об'єкта на іншому об'єкті, спеціально створеному для їх вивчення» [1, с. 289]. Моделювання в педагогічних дослідженнях трактується як «теоретичний спосіб відображення форми існування, будови, складу і

структури функціонування або розвитку педагогічного об'єкта через розкриття компонентного складу і внутрішніх зв'язків, що забезпечують можливість якісного та кількісного аналізу динаміки змін досліджуваного педагогічного явища» [2, с. 496].

Узагальнюючи вищезазначене, відмітимо, що визначальними ознаками моделювання є наявність створеної на основі теоретико-практичного дослідження об'єкта певної штучної системи, що об'єктивно відповідає об'єкту пізнання і здатна заміщати його в певних відносинах. Її дослідження надає нову інформацію про об'єкт-оригінал. Такою штучною системою, що є результатом моделювання, виступає модель (від лат. *modulus* – міра, зразок) як аналітичний або/і графічний опис досліджуваного явища (процесу). Модель – це «об'єкт або система, дослідження якої служить засобом для отримання знань про інший об'єкт-оригінал або прототип моделі» [3, с. 131]. Її основу складає розумова конструкція, яка певною мірою подібна і водночас, відмінна (спрощена, узагальнена) від досліджуваного об'єкта. Неминуче спрощення об'єкта моделювання дозволяє сприймати його в чинних характеристиках цілісно. Модель служить «типізованим відображенням явища, результатом абстрактного узагальнення практичного досвіду, співвіднесення теоретичних уявлень про об'єкт і емпіричних знань про нього» [4, с. 104].

Модель імітує об'єкт пізнання, наближає, формалізує, утримує характеристики, спрощує, але не спотворює його, дозволяє представити його структуру, основні властивості, закони розвитку і взаємодії з навколишнім світом, способи управління ним при заданих умовах, цілях і критеріях; прогнозувати прямі і непрямі наслідки реалізації заданих способів і форм впливу на об'єкт; є прообразом «стану модельованого об'єкта, несе в собі структуру того, чого ще немає в об'єктивній реальності» [5, с. 7].

Аналіз наукових досліджень дозволив окрім вищезазначених виокремити такі особливості моделей:

- модель припустимо розглядати як гіпотезу про розгортання певного процесу (явища, феномену) як об'єкта пізнання і можливі результати цього процесу;
- відображувальна природа моделі передбачає, з одного боку, залежність від діяльності суб'єкта, що формує предмет моделювання шляхом виділення його властивостей, з іншого – діяльності, що впливає на суб'єкт моделювання;
- зміст моделі залежить від особливостей модельованого об'єкта і від мети, що ставить суб'єкт моделювання;

- у моделі сторони об'єкта пізнання не можуть бути з'єднані механічно, повинні існувати підстави для їх зіставлення;
- модель проектує співвідношення теперішнього і майбутнього, а також вказує на спосіб руху до майбутнього як мети діяльності.

Широке застосування моделювання в педагогічних дослідженнях пов'язано з універсальністю й інтегративністю цього методу пізнання. В ньому об'єднано можливості теоретичного й емпіричного пізнання педагогічної дійсності, що дозволяє надавати йому проміжний статус між теорією й експериментом. У процесі моделювання використовуються і створюються різноманітні знакові, абстрактні (як певні логічні конструкції) і предметні (як прообраз стану модельованого об'єкта, що відображає властивості, структуру, стратегію проектування, результати того, що лише має відбутися) моделі.

Виходячи з виокремлення таких видів педагогічних моделей, як-от: прогностична (для оптимального розподілу ресурсів і конкретизації цілей педагогічної діяльності); концептуальна (заснована на інформаційній базі даних і програмі дій); інструментальна (за допомогою якої можна підготувати засоби виконання і навчити роботі з педагогічними інструментами); моніторингова (для створення механізмів зворотного зв'язку і способів коригування можливих відхилень від запланованих результатів); рефлексивна (створюється з метою знаходження рішень у разі виникнення несподіваних і непередбачених ситуацій) моделей [6, с. 24], далі розглянемо концептуальну модель розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін.

Означену модель розглядаємо як уявний (абстрактний, ідеальний) образ процесу розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін, як цілісну операційно задану систему, що схематично й узагальнено відтворює його структуру, етапи перебігу, умови, способи і механізми реалізації, взаємозв'язки і взаємовідношення між елементами.

- Основними функціями пропонованої моделі є
- відтворювальна, оскільки містить уявлення про методичну культуру як об'єкт пізнання, її структуру й основні властивості;
 - прогностична, бо модель одночасно передбачає постановку цілі, враховує її, представляючи порядок, послідовність прогнозованих змін, гарантує реалізацію поставленої мети за певних умов;
 - гностична, адже модель, спрощуючи реальний процес розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін, дає можливість його поетапного дослі-

дження, множення знань про нього, конструювання його нових властивостей; дозволяє унаочнити характерні особливості цього процесу як визначеної цілісності;

- перетворювальна, тому, що є прообразом процесу розвитку методичної культури, бо містить програму оптимального вирішення означеної проблеми як певну евристичну керувану технологічну конструкцію;
- збагачувальна, через те, що здатна збагачуватися новою інформацією у процесі її (моделі розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін) теоретичного і практичного використання.

Як показує аналіз наукових досліджень, розробка концептуальної моделі може здійснюватися за допомогою виділення провідних компонентів, модулів, блоків, фаз і т. ін. У започаткованому дослідженні при розробці концептуальної моделі акцент був зроблений на виділенні етапів, необхідних для розуміння особливостей процесу розвитку методичної культури майбутніх викладачів в умовах магістерської підготовки.

Розроблена модель розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін представляє взаємопов'язану сукупність елементів, що структурована в цілісну систему, яка реалізується у відповідності до виділених етапів, що розкривають логіку процесу підвищення рівня методичної культури від базового, соціально-імперативного до професійно-аксіологічного.

Концептуальна модель розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін спеціальності «Дошкільна освіта» в умовах магістратури містить теоретико-методологічний (передбачає визначення методологічних принципів побудови процесу розвитку досліджуваного феномену), процесуально-технологічний (передбачає технологічне забезпечення розвитку методичної культури майбутніх викладачів в умовах магістратури на основі реалізації науково-обґрунтованих педагогічних умов) і рефлексивно-результативний (включає моніторинг розвитку методичної культури за розробленими компонентами і показниками із застосуванням відповідної методики) етапи (рис. 1).

Методологічними підставами моделювання в нашому дослідженні виступили принципи додатковості, цілісності, контекстності, суб'єктності, елективності, діалогічності.

Принципи (від лат. *principium*) – це початок, основа, вихідні положення, основні вимоги до діяльності і поведінки, що визначають їх спрямованість, відображають перебіг об'єктивних законів і закономірностей їх здійснення [7, с. 493; 8, с. 169].

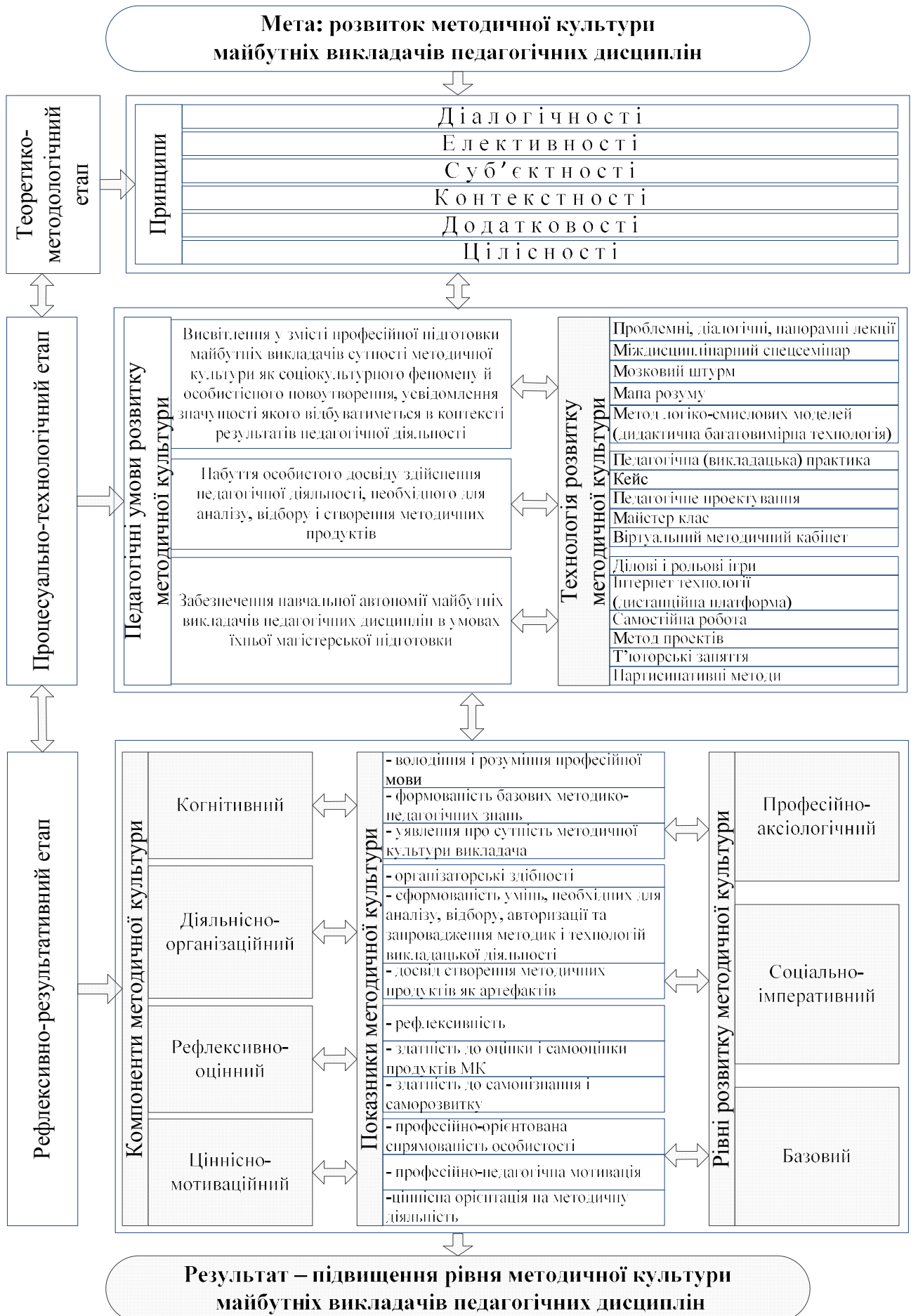

Рис. 1. Концептуальна модель розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін.

Принципи в освіті є основою реалізації тієї чи іншої освітньої концепції, вони задають певну систему вимог і правил, що дозволяють обґрунтувати доцільність тієї чи іншої педагогічної новації і регламентувати її застосування [9, с. 11].

Розвиток методичної культури передбачає, з одного боку, опанування методичної культури суспільства, тобто «сталого» культури, а з іншого, як будь-який культурний феномен, – не лише культуроосвоєння, а й культуротворення як вироблення суб'єктивно й об'єктивно нових методичних продуктів. Співвідношення та співіснування «сталого», нового і такого, що лише народжується, є не лише сутнісною характеристикою, а й умовою існування та розвитку методичної культури. Цьому відповідає принцип додатковості як стисле тлумачення відповідної закономірності.

Додатковість дозволяє до-давати, «доводити до повноти», доповнювати кращі напрацювання сталої методичної культури новими, сучасними. Адже для успішного вирішення освітніх завдань, досягнення синергетичного ефекту потрібно не забувати і не протиставляти один метод, засіб, технологію іншим, а органічно й доцільно використовувати їх можливості, органічно вплітаючи в канву педагогічного процесу [10].

Застосовування принципу додатковості у процесі розвитку методичної культури розглядаємо як методологічну підставу взаємодоповнення інноваційних і традиційних форм організації, методів та засобів магістерської підготовки майбутніх викладачів педагогічних дисциплін спеціальності «Дошкільна освіта».

Принцип елективності передбачає надання певної свободи майбутнім викладачам педагогічних дисциплін при виборі цілей, змісту, форм, методів і джерел навчання, його інтенсивності як власного темпу і ритму просування в освоєнні змісту професійної підготовки.

Принцип цілісності означає досягнення єдності та взаємозв'язку між усіма складовими педагогічного процесу, досягнення цілісного змісту як єдності змістів особистісного досвіду культуроосвоєння, культуровідтворення і культуротворення майбутнього викладача і методико-педагогічної діяльності, що здатне утворювати новий якісний стан – розвиток його методичної культури.

Принцип діалогічності зумовлює сходження майбутнього викладача від базового до професійно-аксіологічного рівня розвитку його методичної культури на основі поєднання індивідуальної та колективної роботи, атмосфери співпраці, взаєморозуміння.

Принцип суб'єктності націлює, що становлення майбутнього викладача суб'єктом культу-

ровідповідної методико-педагогічної діяльності відбувається у процесі оволодіння суспільно-історичними формами такої діяльності. При цьому організація особистістю своєї активності щодо такого оволодіння припускає її мобілізацію, погодження з вимогами педагогічної діяльності, виявляє особистісний спосіб регуляції діяльності.

Реалізація принципу контекстності передбачає моделювання з допомогою всієї системи дидактичних форм, методів і технологій предметного і соціального змісту майбутньої викладацької діяльності.

Основу процесуально-технологічного етапу складають визначені й обґрунтовані педагогічні умови розвитку методичної культури викладачів, а саме:

- висвітлення у змісті професійної підготовки майбутніх викладачів сутності методичної культури як соціокультурного феномену й особистісного новоутворення, усвідомлення значущості якого відбуватиметься в контексті результатів педагогічної діяльності (методи і форми реалізації – проблемні, діалогічні, панорамні лекції, міждисциплінарний спецсеминар, мозковий штурм, метод логіко-сміслових моделей (дидактична багатовимірна технологія), мапа розуму);
- набуття особистого досвіду здійснення педагогічної діяльності, необхідного для аналізу, відбору і створення методичних продуктів (методи і форми реалізації – педагогічна (викладацька) практика, кейс, віртуальний методичний кабінет, майстер-клас, педагогічне проектування);
- забезпечення навчальної автономії майбутніх викладачів педагогічних дисциплін в умовах їхньої магістерської підготовки (методи і форми реалізації – метод проектів, Інтернет-технології (дистанційна платформа), самостійна робота, ділові і рольові ігри, т'юторські заняття, партисипативні методи).

Реалізація означених педагогічних умов покладено в основу експериментальної технології розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін.

Рефлексивно-результативний етап описуваної моделі передбачав моніторинг розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін відповідно до розробленої діагностичної методики.

Діагностичний інструментарій містив методи діагностики, що дозволили проводити дослідження за кожним з означених компонентів (когнітивний, діяльнісно-організаційний, рефлексивно-оцінний, мотиваційно-ціннісний) та їх показників.

Результатом реалізації описаної концептуальної моделі є підвищення рівня методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін спеціальності «Дошкільна освіта».

Висновки. Концептуальна модель розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін описує механізми і процедури практичного застосування положень відповідної концепції в реальних умовах магістерської підготовки.

Модель визначає змістовні, організаційно-педагогічні та процесуально-дієві аспекти розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін спеціальності «Дошкільна освіта» й утворена взаємозв'язком теоретико-методологічного, процесуально-технологічного і рефлексивно-результативного етапів.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в апробуванні експериментальної технології розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін спеціальності «Дошкільна освіта».

ЛІТЕРАТУРА

1. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
2. Бордовская Н. В. Диалектика педагогического исследования: Логико-методологические проблемы : монография / Нина Валентиновна Бордовская. – СПб. : Изд-во РХГИ, 2001. – 512 с.
3. Фридман Л. М. Психологическая наука – учителю / Л. М. Фридман, К. Н. Волков. – М. : Просвещение, 1985. – 224 с.
4. Полонский В. М. Научно-педагогическая информация : словарь-справочник / В. М. Полонский. – М. : Владос, 1995. – 236 с.
5. Горстко А. Б. Введение в моделирование эколого-экономических систем / А. Б. Горстко, Г. А. Угольницкий ; [отв. ред. Г. С. Маркман]. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. гос. ун-та, 1990. – 112 с.
6. Дахин А. Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределенность / А. Н. Дахин // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 21–27.
7. Брокгауз Ф. А. Иллюстрированный энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – М. : Эксмо, 2010. – 960 с.
8. Педагогика : учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов ; [под ред. В. А. Сластенина]. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 576 с.
9. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики : учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Август Соломонович Белкин. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 192 с.
10. Гранатов Г. Г. Метод дополнительности в развитии понятий (педагогика и психология мышления) : монография / Г. Г. Гранатов. – Магнитогорск : Магнитогорский гос. ун-т, 2000. – 194 с.

УДК 378+37.018.43+37.041

Нестеренко В. В.

СУТНІСТЬ І СКЛАДОВІ ПІДГОТОВЛЕНОСТІ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглядаються сутність і складові підготовленості студентів до навчальної діяльності. Подано погляди авторів на проблему професійного становлення особистості. Розглянуто сутність загальних та спеціальних здібностей. Доведено, що одним із показників результативності професійної підготовки фахівця у вищому навчальному закладі є певний рівень розвитку у нього професійно важливих якостей, основою яких є загальні і спеціальні здібності. Під підготовленістю до самостійної навчальної діяльності визначено здатність студентів до самостійного опрацювання навчальної інформації і організації пізнавальної діяльності, необхідних для підготовки до професійної діяльності і її здійснення.

Ключові слова: підготовленість, самостійна навчальна діяльність, студенти-заочники, успішність підготовки.

Нестеренко В. В.

СУЩНОСТЬ И СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ К УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются сущность и составляющие подготовленности студентов заочной формы обучения к учебной деятельности как результата подготовки в высшем учебном заведении. Поданы взгляды авторов на проблему профессионального становления личности. Рассмотрена сущность общих и специальных способностей. Доказано, что одним из показателей результативности профессиональной подготовки специалиста в высшем учебном заведении есть определенный уровень развития у него профессионально важных качеств, основой которых являются общие и специальные способности. Под подготовленностью к самостоятельной учебной деятельности определена способность студентов к самостоятельной проработке учебной информации и органи-

зации познавательной деятельности, необходимых для подготовки к профессиональной деятельности и ее осуществлению.

Ключевые слова: *подготовленность, самостоятельная учебная деятельность, студенты-заочники, успешность подготовки.*

Nesterenko V. V.

THE ESSENCE AND COMPONENTS OF PREPAREDNESS OF STUDENTS FOR EDUCATIONAL ACTIVITIES

Summary. *The article deals with the essence and components of preparedness of students of extramural studies for self-training activities as the result of training in higher educational institution. Different authors' views on the issue of professional identity formation are submitted, age limits phases and stages of the process are studied. It is noted that during the preparation for professional and educational activities the abilities to learning play a crucial role but not teaching abilities which have to be developed. They determine the success of the promotion of future teachers by understanding the essence of professional pedagogical activity, its purpose, means and methods of gaining experience and practical implementation of their ideas.*

The essence of the general and special abilities is considered. It is proved that one of the performance indicators of professional training in higher educational institution is a certain level of development of professionally important qualities, which are based on general and special abilities.

Preparedness for self-training activities, that affects the success of correspondent students learning, is their ability to self-studying the educational information and organization of cognitive processes which is necessary for preparation for professional activities and its implementation.

It is emphasized that in a distance learning the abilities of students educational and cognitive activities is of particular importance, because the learning outcomes and the effectiveness of the process for future vocational and educational activities depends entirely on the students. Their preparedness for independent educational activity is a crucial indicator of successful preparation for further professional development of educational activities.

Key words: *preparedness, self-training activities, correspondent students, success training.*

Постановка проблеми. Питанням процесуальності професійного становлення людини приділяється велика увага, переважно в аспекті формування її як суб'єкта діяльності. Загальним положенням є те, що діяльність відіграє вирішальну роль у професійному становленні особистості. «Взаємовідношення» індивідуальності як вершини в розвитку особистості і її діяльності проявляються у взаємному пристосуванні, адаптації їх структур.

Результатом цього взаємного пристосування зазвичай розглядають формування індивідуального стилю діяльності, професійно важливих якостей і т. ін. У цьому процесі відбувається не тільки актуалізація професійно значущих якостей, здібностей, знань і навичок, а й власне розвиток особистості професіонала.

Мета статті – розкрити сутність і складові підготовленості студентів до навчальної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Особливий інтерес у дослідженнях про професійне становлення представляють роботи Б. Г. Ананьєва, А. В. Брушлинського, Є. О. Климова, Т. В. Кудрявцева та ін. Беручи участь спочатку в навчально-професійній, а потім у професійній діяльності, на думку Т. В. Кудрявцева і В. Ю. Шегурової, індивід не тільки набуває адекватного уявлення про свою

професію і про власні можливості, але й активно розвивається як суб'єкт професійної діяльності і, формуючи ставлення до себе як до діяча, він розвивається як особистість [1, с. 53].

Як стверджує А. К. Маркова, професійне становлення є процесом професіоналізації. Вона визначає його як цілісний, безперервний процес становлення особистості спеціаліста і професіонала, який започатковується з моменту вибору професії, триває протягом усього професійного життя людини і завершується, коли людина припиняє свою професійну діяльність. При цьому підкреслюється, що в цілому професіоналізація – це один з боків соціалізації ... Особистісний простір ширше професійного [2, с. 62–64].

У цьому зв'язку стає очевидним неоднорідність процесу професійного становлення особистості, його цільний і нерозривний зв'язок з процесом соціалізації. Зважаючи на це, ці два процеси необхідно розглядати у взаємодії один з одним, ураховуючи їх співвідношення на різних вікових етапах. Отже, професійне становлення є однією з форм розвитку особистості.

Відповідно до цього твердження є справедливою і досить переконливо обґрунтованою думка тих авторів, які вважають, що професійне становлення людини – це тривалий і динамічний процес, що має певні стадії і етапи. Так, Т. В. Ку-

дзявцев уважає, що професійне становлення – не короткочасний акт, що охоплює лише період навчання і виховання в стінах одного з типів професійних навчальних закладів. Воно – тривалий динамічний процес, що складається із чотирьох основних стадій. Перехід до кожної наступної стадії закладається в ході попередньої і супроводжується виникненням у суб'єкта низки суперечностей і нерідко, навіть, кризових ситуацій [3, с. 7]. У межах цієї концепції вчений виділяє три наскрізні лінії професійного розвитку особистості: розвиток мотиваційно-потребнісної сфери професіонала; формування операційно-технічних елементів професійної діяльності; професійне самовизначення. Крім цього, він пропонує розрізнати чотири основні стадії професійного становлення особистості.

Перша стадія полягає у виникненні та формуванні професійних намірів під впливом загального розвитку, початкового орієнтування і прилучення до різних видів праці в загальноосвітній школі, здійснюється соціально і психологічно обґрунтований вибір професії.

Друга стадія є власне професійним навчанням, тобто цілеспрямована підготовка особистості до обраної професійної діяльності. На цій стадії відбувається активне формування мотивів, адекватних професійній діяльності.

Третя стадія характеризується активним оволодінням професією і набуттям особистістю свого особливого місця в системі виробничого колективу, певним рівнем розвитку професійно важливих якостей.

На четвертій стадії особистість повністю реалізується в самостійній професійній праці. Як бачимо, ця класифікація зорієнтована на особистісне становлення професіонала, на його самореалізацію у професійній діяльності в контексті соціальних зв'язків у професійному оточенні.

На погляд Е. Ф. Зеєра [4], у процесі професійного становлення особистості виділяються три стадії: період оптації, стадія професійної підготовки та стадія розвитку професіонала. Процес професіоналізації А. К. Маркова [2] розбиває на стадії профорієнтації, профвідбору, профосвіти, профадаптації, включення людини в професійну діяльність, спеціалізації, підвищення професійної кваліфікації, перепідготовки на іншу спеціальність, розквіту професійної діяльності (акме), завершення і відходу від активної професійної діяльності.

Отже, на основі аналізу робіт вітчизняних учених-психологів, присвячених вивченню стадій професійного становлення, можна відмітити розбіжність у назвах, кількості, вікових межах етапів, стадій, фаз цього процесу. Проте всі дослідники виділяють стадію підготовки до вибору

професії, стадію професійної підготовки і стадію власне професійної діяльності.

Розглянемо більш докладно стадію професійного становлення особистості – стадію професійного навчання, або підготовки до майбутньої професійної діяльності. Її особливе значення пояснюється низкою обставин. Провідною діяльністю стає навчально-пізнавальна діяльність, що зорієнтована на оволодіння професійною діяльністю. А те, що в її межах складаються пізнавальні і професійні інтереси, на думку Е. Ф. Зеєра [4], формуються життєві плани майбутніх фахівців. Новотвором цієї стадії є професійне самовизначення, що підсилює або змінює мотивацію студентів під час професійної підготовки, як оволодіння певною професійною діяльністю.

З точки зору Т. В. Кудрявцева, самовизначення є центральною ланкою процесу професійного становлення, найбільш значущим компонентом професійного розвитку особистості, а також критерієм одного з етапів цього процесу [1]. На формування професійного самовизначення як результату етапу професійного становлення вказують й інші вчені (А. К. Маркова, Ю. В. Варданян та ін.). Ряд авторів підкреслює зв'язок характерологічних рис особистості з професійним самовизначенням і успішністю її професійного навчання (Т. В. Кудрявцев, А. І. Сухарєва).

Вивчення професійного самовизначення виступає як значуще дослідницьке завдання всієї сукупності теоретико-експериментальних робіт зі створення наукової теорії професійного становлення фахівця, умовою свідомого і цілеспрямованого управління процесом професійного навчання. Так, Л. І. Божович називає самовизначення мотиваційним центром, який визначає діяльність людини, поведінку і її ставлення до довколишнього [5, с. 44]. Виходячи із цього положення очевидно, що одним із найважливіших критеріїв успішного становлення фахівця виступає його професійна мотивація, тобто те, що спонукає людину саме до цього виду діяльності. Одна зі стрижневих думок А. К. Маркової полягає в тому, що все залежить від цінностей, що спонукають людину до діяльності, від мотивації її праці. Вона визначає професійну мотивацію як те, заради чого людина вкладає свої професійні здібності, здійснює професійне мислення і т. ін. [2, с. 67]. Про сформованість професійної мотивації можна судити по позитивному ставленню людини до своєї професії, ступеня задоволеності нею, а також за провідними мотивами вибору цієї професії і мотивами самої професійної діяльності. У міру формування майстерності відбувається зміна мотивації.

Сформованість професійної мотивації студентів, безумовно, відіграє вирішальну роль у про-

фесійному становленні, про що пише Е. С. Чугунова. У професійній діяльності мотивація виступає як сполучна ланка, яка визначає цілеспрямований характер дій людини – потенційні можливості особистості, потреба в цьому виді діяльності, в організації соціальної взаємодії в професійному середовищі. Мотивація може зумовлювати вибір професійної діяльності, випереджаючи реальні можливості конкретної особистості, виступати як активний стимул розвитку, перебувати в особистості в цілому [6, с. 73].

Але суттєву роль в успішному професійному становленні відіграє не тільки мотивація як бажання, намір, а й наявність певного ансамблю здібностей, індивідуального для кожної людини. Саме вони в поєднанні із соціальною ситуацією професійної підготовки мають вирішальне значення для формування студента як суб'єкта навчальної діяльності і майбутнього професіонала. Натомість, в контексті підготовки майбутніх фахівців до професійно-педагогічної діяльності ці здібності характеризуються і визначаються тільки як педагогічні, нехтуючи одним із базових принципів сучасної психології, згідно якою будь-які здібності виникають і розвиваються тільки у відповідній діяльності. Тобто, педагогічні здібності – це той психологічний феномен, який виникає і розвивається тільки у відповідній педагогічній діяльності.

На нашу думку, у процесі підготовки до професійно-педагогічної діяльності вирішальну роль відіграють не педагогічні здібності, які ще треба розвинути, а здібності до навчання. Саме вони визначають успішність просування майбутнього педагога на шляху усвідомлення сутності професійно-педагогічної діяльності, її мети, способів і методів здійснення і набуття досвіду практичного втілення власних уявлень.

Слід зазначити, що проблема здібностей широко висвітлена у працях Б. Г. Ананьєва, О. М. Леонтьєва, К. К. Платонова, С. Л. Рубінштейна, В. Д. Шадрикова та інших дослідників. Так, С. Л. Рубінштейн під здібностями розуміє складне синтетичне утворення, яке включає в себе цілу низку даних, без яких людина не була б здатна до якоїсь конкретної діяльності, і властивостей, які лише в процесі певним чином організованої діяльності виробляються [7, с. 204–205].

Б. М. Теплов [8] запропонував три ознаки здібностей, що найбільш часто використовуються спеціалістами:

- 1) здібності – це індивідуально-особистісні особливості, що відрізняють одну людину від іншої;
- 2) тільки те є здібностями, що забезпечує успішність виконання діяльності або декількох діяльностей;

- 3) здібності не зводяться до знань, умінь і навичок, які вже вироблені в людини, хоча й зумовлюють легкість і швидкість набуття цих знань і навичок.

Найбільш детально проблема здібностей розглядається в роботах В. Д. Шадрикова [9]. Він доходить висновку, що поняття «здібність» є психологічною конкретизацією філософської категорії властивості. На думку вченого, найбільш загальним поняттям, яке описує психологічну реальність, є поняття психічної функціональної системи, процес функціонування якої (психічний процес) забезпечує досягнення певного корисного людині результату. При цьому кожна здібність (особливість того чи іншого психічного процесу на цьому рівні його розвитку і формування) зумовлює виконання багатьох видів діяльності, також і тих, що вперше освоюються. Найважливіша функція здібностей полягає в тому, щоб «просувати вперед», змінювати, перетворювати певну діяльність людини. Особистість є джерелом, носієм і «організатором» використання власних здібностей. Саме вона може розвивати й вдосконалювати їх як центральні і саме ті здібності, які найбільше відповідають її психологічному й особистісному складу.

Отже, здібності, які проявляються у вигляді простих і більш складних властивостей (якостей) особистості, з одного боку, допомагають їй успішно брати участь у діяльності, з другого – у ній же формуються і розвиваються.

Дослідженнями доведено, що види діяльності, до яких залучаються люди і в яких вони починають виявляти свою активність як професіонали, умовно можуть бути поділені на п'ять груп. В одних групах головним об'єктом діяльності виявляється природа, в других – техніка, у третіх – люди, у четвертих – знакові системи (цифри, символи, формули тощо), у п'ятих – образи мистецтва. Щоб успішно займатися кожним із цих видів діяльності, крім загальних, у людини повинні бути розвинені спеціальні здібності, відповідні вимогам діяльності, що виконується. За твердженням В. В. Богословського і В. О. Маркелової, кожна професійна діяльність вимагає від фахівця певного набору особистісних якостей, в яких певні загальнолюдські якості під впливом специфіки діяльності починають виступати як професійно значущі [10, с. 53].

Принциповий підхід до будь-яких спеціальних здібностей людини полягає в акцентуванні їх нерозривного зв'язку із загальними здібностями. За Д. М. Завалішиною, загальнолюдські здібності – це в основному працездатність, і забезпечують її особистісні властивості – відповідальність, акуратність, працьовитість. Формування цього компонента здібностей пов'язано з вихо-

ванням людини як суб'єкта праці, насамперед, її мотиваційно-ціннісної сфери. Загальні здібності – це «родові» різнорівневі можливості нормальної людини, що є результатом її сукупної життєдіяльності в певний історичний момент і в певній культурі [11].

Спеціальні здібності – це необхідна для певної діяльності специфічна якість або рівень розвитку професійно важливих якостей, що передбачають для свого розвитку тривалу певну діяльність і часто особливе тренування. Спеціальні здібності нерідко є природними. Можна з упевненістю говорити, що названі компоненти можуть бути віднесені до будь-яких професій, зокрема до професії педагога дошкільної освіти [11, с. 30].

Розрізняючи спеціальні і загальні здібності, Д. М. Завалішина пов'язує загальні здібності з більш загальними умовами провідних форм людської діяльності, а спеціальні – з окремими, більш конкретними видами діяльності. Тим самим проводиться лінія «діяльнісної редукції»: здатності конституюються не за видами психічної функціональної системи, а за видами діяльності [11].

На думку В. Д. Шадрікова [9], професійно важливі якості є індивідуальними якостями суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність його діяльності і успішність її освоєння.

Отже, одним із показників результативності професійної підготовки фахівця у вищому навчальному закладі є певний рівень розвитку у нього професійно важливих якостей, основою яких є загальні і спеціальні здібності.

На думку багатьох дослідників, вступ до вищого професійного навчального закладу спочатку призводить до зниження власне професійної активності особистості, зумовленого тим, що кінцева мотивуюча мета – готовність до самостійної професійної діяльності «відсунута» на 3–5 років. Активність особистості на початковому етапі навчання концентрується на питаннях адаптації до нового навчального колективу і нових вимог навчально-виховного процесу, освоєння нових соціальних ролей. І лише на старших курсах професійна спрямованість у навчанні, що виражається в профільних і спеціалізованих дисциплінах, наближення до закінчення навчального закладу, стимулюють безпосередньо професійну активність особистості як освоєння професійно значущих знань, умінь і навичок, спонукають «проектувати» себе в майбутню професію.

Саме в цьому контексті при аналізі стадій процесу професіоналізації у виші вчені виділяють три періоди професійного навчання, що становлять етапи навчання студентів: 1) поперед-

ній, підготовчий, або орієнтувально-адаптивний; 2) загальнонауковий, або професійно-орієнтувальний; 3) спеціалізований, або професійно-проектувальний.

Висновки. Резюмуючи викладене, можна констатувати, що ефективність процесу професійної підготовки майбутніх фахівців залежить від успішного проходження всіх його стадій і етапів. Але особлива роль належить стадії адаптації до умов професійної підготовки у виші, коли поглиблюється інтерес до професії, формуються професійне мислення і система професійно важливих якостей, необхідних не тільки для майбутньої трудової діяльності, але й для її опанування, що відбувається як розвиток загальних здібностей особистості до навчання засобами професійно-орієнтованої підготовки.

Отже, під підготовленістю до навчальної діяльності, яка впливає на успішність навчання студентів, розуміємо їх здатність до самостійного опрацювання навчальної інформації і організації пізнавальної діяльності, необхідних для підготовки до професійної діяльності і її здійснення.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні індивідуальних показників підготовленості студентів заочної форми навчання до самостійної навчальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кудрявцев Т. В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 51–59.
2. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 308 с.
3. Кудрявцев Т. В. Исследование психологических особенностей профессионального становления / Т. В. Кудрявцев // Психологические основы профессионально-технического обучения / под ред. Т. В. Кудрявцева, А. И. Сухаревой. – М.: Педагогика, 1988. – С. 3–13.
4. Зеер Э. Ф. Психологические основы профессионального становления личности инженера-педагога : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 / Эвальд Фридрихович Зеер. – Свердловск, 1988. – 348 с.
5. Божович Л. И. Избранные психологические труды: Проблема формирования личности / Л. И. Божович ; [под ред. Д. И. Фельдштейна]. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 208 с.
6. Чугунова Э. С. Социально-психологические особенности профессиональной мотивации в инженерной деятельности и проблемы творческой активности / Э. С. Чугунова // Психологический журнал. – 1985. – № 4. – С. 73–86.
7. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1959.

8. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплова. – М., 1961. – 535 с.
9. Шадриков В. Д. Проблемы профессиональных способностей / В. Д. Шадриков // Психологический журнал. – 1982. – Т. 3. – № 5. – С. 13–26.
10. Богословский В. В. Некоторые профессионально значимые свойства личности мастера производственного обучения / В. В. Богословский, В. А. Маркелова // Проблемы совершенствования подготовки мастеров производственного обучения для средних профтехучилищ. – Л., 1980. – С. 52–62.
11. Завалишина Д. Н. Психологическая структура способностей / Д. Н. Завалишина // Развитие и диагностика способностей. – М. : Наука, 1991. – 165 с.

УДК 37.013.77:378

Полозенко О. В.

ПСИХОЛОГІЧНА ОСВІТА У ПРОФІЛЬНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

***Анотація.** У статті проаналізовано психологічну освіту у профільних вищих навчальних закладах, накази Міністерства освіти і науки України, що регламентують обсяги гуманітарної та соціально-економічної підготовки у профільних ВНЗ. Незважаючи на світові тенденції, нині в нашій країні наказами МОН України обмежено обсяги гуманітарної та соціально-економічної підготовки у профільних ВНЗ. Проаналізовано сучасний стан забезпечення психологічної складової гуманітарної та соціально-економічної підготовки в аграрних ВНЗ.*

***Ключові слова:** психологічна освіта, психологічна підготовка, аграрний ВНЗ, психологічний цикл, соціально-економічне навчання.*

Полозенко О. В.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ПРОФИЛЬНЫХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

***Аннотация.** В статье проанализировано психологическое образование в профильных высших учебных заведениях, приказы Министерства образования и науки Украины, которые регламентируют объемы гуманитарной и социально-экономической подготовки в профильных вузах. Несмотря на мировые тенденции, в настоящее время в нашей стране приказами МОН Украины ограничены объемы гуманитарной и социально-экономической подготовки в профильных вузах. Проанализировано современное состояние обеспечения психологической составляющей гуманитарной и социально-экономической подготовки в аграрных вузов.*

***Ключевые слова:** психологическое образование, психологическая подготовка, аграрный вуз, психологический цикл, социально-экономическое обучение.*

Polozenko O. V.

PSYCHOLOGICAL EDUCATION IN SPECIALIZED HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

***Summary.** The article analyzes the psychological education in specialized higher education institutions, orders of the Department of Education and Science of Ukraine, which regulate volumes of humanitarian and socio-economic training in specialized universities. It was found out that at present time there is a demand for psychological knowledge in all fields of human activities and that the XXI-st century is the epoch of psychology. Psychology becomes more popular in Europe, America and Australia. Despite global tendencies the Ministry of Education and Science of Ukraine limited amounts of humanitarian and socio-economic training in specialized universities. The condition of providing psychological component of humanitarian and socio-economic training in agricultural universities was analyzed. The information was analyzed which is provided on the official websites of agricultural universities about departments, which provide psychological preparation of students and teaching subjects, staffing cycle of psychological and mental disciplines. It was found out that agricultural universities teach mostly disciplines such as psychology, psychology and pedagogy, foundations of psychology and pedagogy. Psychology courses are taught mainly for research and teaching staff of departments of philosophy, history, Ukrainian language and management. Currently, there is a reduction of hours spent on the study of psychological disciplines and their list of specialties for which they are taught. Subjects of psychological cycle are taught in selected agricultural universities.*

***Key words:** psychological education, psychological training, agricultural universities, psychological,*

cycle socio-economic training.

Постановка проблеми. Місце і роль психології у навчальному процесі вищої школи обумовлюється значенням і статусом психології як науки у сучасному суспільстві. Інтерес студентів до вивчення психології в останні десятиріччя значно зріс у більшості країн Європи, в Америці й Австралії. Психологія відноситься до числа 3–4 предметів, які найчастіше обирають студенти для вивчення у ВНЗ.

Аналіз літератури свідчить, що останнім часом вітчизняними науковцями досліджується психологічна підготовка фахівців непедагогічних університетів (Д. Дзвінчук, В. Козаков); учителів початкового навчання (С. Лисенко); майбутніх учителів в умовах навчально-наукового комплексу «коледж-університет» (Н. Денисова); вчителів до організації музично-пізнавальної діяльності учнів початкової школи (В. Федорчук); учителя початкових класів до роботи із соціально незадоволеними учнями (В. Вовк); майбутнього вчителя фізики (С. Ткаченко); майбутнього вчителя іноземної мови до морального виховання підлітків (Н. Молодиченко); інспекторів прикордонної служби (О. Самохвалов); працівників підрозділів швидкого реагування міліції України (О. Корнев); обслуговуючого персоналу морського транспорту (С. Ситнік); особового складу спеціальних підрозділів ОВС (М. Рогачов); льотної складової до діяльності в умовах тривалих перерв між польотами (І. Окуленко); майбутніх інженерів-прикордонників до професійної діяльності (Л. Матохонюк); майбутніх юристів до професійної діяльності (Ю. Бойко); майбутніх працівників міліції до службової діяльності в системі МВС України (І. Машук); шляхи підвищення ефективності вивчення психології у ВНЗ (В. Семиченко); психологічна освіта старшокласників (С. Панченко).

Мета статті – проаналізувати психологічну освіту у профільних вищих навчальних закладах, з'ясувати стан забезпечення психологічної складової гуманітарної та соціально-економічної підготовки в аграрних ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Філософ і психолог Г. Челпанов назвав ХХ століття «століттям психології», оскільки практичні завдання, які має вирішувати психологія, за своєю життєвою важливістю значно перевершують технічні завдання, що вирішуються природничими науками [1]. Особистість, душевне життя особистості ширше і глибше політики та громадськості, і тому порятунку і задоволення людина повинна шукати не стільки у суспільстві, а перш за все в собі, в своїх власних силах і засобах [2]. Ці думки залишаються актуальними й понині.

Як зазначає О. Сльашевич, перша половина ХХ століття – епоха фізики, друга половина того

ж століття – епоха біології, а ХХІ століття – це століття психології [3]. Ця теза підтверджує суспільне визнання «епохальних заслуг цих наук у формуванні світоглядних основ людства, без яких були б немислимими і практичні досягнення в усіх галузях людської діяльності. Однак, якщо фізика і біологія уже довели свою дієвість, то психології це зробити ще доведеться, їй поки виданий лише аванс поваги й довіри. Наш час – час впровадження психології у всі сфери людської діяльності. Попит на психологічні знання зростає з кожним роком, вони стають затребуваними скрізь, де присутній «людський фактор» (а де він не присутній?) [4, с. 32–33]. На думку В. Нікандрова, психологія синтезує досягнення усіх основних галузей знань і є центральною ланкою в системі наукових дисциплін із проблем людини.

За даними В. Карандашева, в багатьох європейських і американських університетах студенти, маючи можливість вибору предметів для вивчення, обирають саме психологію. До цього їх спонукає інтерес до цієї галузі знань, оскільки психологія накопичила достатньо велику кількість цікавих і корисних для життя фактів. Найчастіше студенти вивчають загальну психологію та прикладні галузі психології, які їм необхідні для їх майбутньої професійної діяльності [5, с. 42–45].

Відомий російський вчений О. Орлов зазначає, що менталітет російської людини набагато меншою мірою психологізований, ніж західної людини або американця. Автор був вражений, коли під час його стажування в Каліфорнії в спілкуванні з різними людьми (не тільки психологами) будь-який співрозмовник міг підтримати розмову на психологічну тему і мав запас знань у цій галузі, був начитаним, а з деяких тем був обізнаний навіть краще, ніж стажисти [6, с. 66]. Беручи до уваги цю тезу, варто зазначити, що нині існує необхідність у психологічній освіченості сучасної людини, у формуванні її психологічної культури, підтриманні і розвитку психічного здоров'я тощо. Це обумовлено потребами сучасного суспільного життя і відповідає інтересам як людства в цілому, так і кожної людини. Оскільки такі цінності, як гуманізм, демократизм, співпраця, толерантність, діалогічність базуються на психологічних законах спілкування і взаємодії людей, на психологічних особливостях особистості й індивідуальності [7].

Варто зазначити, що традиційно психологічна підготовка здійснювалася в класичних університетах, педагогічних ВНЗ, військово-медичних академіях [8]. Нині психологія як навчальна дисципліна вивчається студентами пси-

хологічних факультетів класичних університетів, які здійснюють підготовку практичних психологів і науково-педагогічних працівників; психологічних факультетів класичних університетів як загальноосвітній предмет; педагогічних ВНЗ як частина професійної підготовки; профільних ВНЗ як компонент гуманітарної підготовки [9].

У сучасних умовах набуває особливої значущості психологічна підготовка фахівців у профільних ВНЗ. Зокрема, в 1991 році було створена концепція та прийнята Постанова спільної колегії Міністерства вищої освіти, народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, Комітету у справах молоді, фізкультури та спорту «Про викладання гуманітарних та соціально-політичних дисциплін у вищих, середніх спеціальних навчальних закладах республіки» (№ 6-1/210 від 15.05.1991 р.). Згідно з цією концепцією, вивчення гуманітарних і соціально-політичних дисциплін становило 20–25% від загального обсягу навчального часу для інженерних, медичних, сільськогосподарських спеціальностей; для природничих, технічних і гуманітарних спеціальностей університетів, академій, педагогічних інститутів, ВНЗ культури і мистецтва, юридичних, торгово-економічних, фізкультури – 30–35%.

В Інструктивному листі Міністерства освіти України «Про викладання соціально-гуманітарних дисциплін» (№ 1/9-64 від 19.05.1993 р.) зазначається, що «відродження і розбудова системи освіти України передбачає її гуманітаризацію, яка покликана формувати цілісну картину світу, культуру, сприяти подоланню екологічного невігластва, технократизму тощо. У реалізації державної освітньої програми значне місце займають соціально-гуманітарні дисципліни».

В подальшому листом Міністерства освіти України «Про розробку освітньо-професійних програм вищої освіти за відповідним професійним спрямуванням» (№ 1/9-18 від 18.02.1994 р.) до переліку обов'язкових навчальних дисциплін для всіх напрямів та спеціальностей вищої освіти було внесено цикл гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, які слугували основою загальноосвітньої підготовки студентів. На їх вивчення відводилося 26% від загального обсягу навчального часу. До цього переліку було включено й дисципліну «Основи психології і педагогіки» (54 год.). Як зазначає В. Семиченко, цього об'єму було б недостатньо навіть для кожного з цих предметів окремо. Не враховано також, що оволодіння цими предметами будується на різних концептуальних засадах. Одночасне вивчення і педагогіки, і психології призводить до змішування різнорівневих науково-практичних цінностей, у слухачів починає переважати пріоритет

організаційних форм навчально-виховної діяльності над цінностями особистісними [10, с. 3–4].

У 2002 році перелік гуманітарних і соціально-економічних дисциплін було скориговано листом Міністерства освіти і науки України «Про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах у 2002/2003 навчальному році» (№ 1/9-304 від 17.07.2002 р.), і замість дисципліни «Основи психології і педагогіки» була введена до переліку вивчення обов'язкових дисциплін «Психологія» (54 год.).

Чинність цього листа була скасована у 2009 році, коли Міністерство освіти і науки України видало наказ «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» (№ 642 від 09.07.2009 р.). Відповідно до цього наказу, обсяг навчального часу на вивчення гуманітарних і соціально-економічних дисциплін для підготовки бакалаврів фізико-математичного, природничого та технічного спрямування становила 10% загального обсягу навчального часу ОКР «Бакалавр», для гуманітарного і соціально-економічного спрямування – 15%. Таким чином, згідно наказу № 642 від 09.07.2009 р. у переліку нормативних навчальних дисциплін гуманітарної та соціально-економічної підготовки залишилися українська мова (за професійним спрямуванням), історія України, історія української культури, іноземна мова, філософія. Решта – психологія, культурологія, правознавство, політологія, соціологія, економічна теорія – зараховані до вибіркової частини, перелік яких пропонує ВНЗ і повинен містити не менше 20 навчальних дисциплін.

Вважаємо за доцільне навести дані дослідження (2009 р.), проведеного працівниками Інституту інноваційних технологій і змісту освіти щодо стану соціально-гуманітарної підготовки фахівців у ВНЗ на негуманітарних спеціальностях [11], в якому брали участь ректори, проректори, декани, їхні заступники, завідувачі кафедр, доценти ВНЗ. У результаті було з'ясовано, що 90% респондентів висловили думку про необхідність соціально-гуманітарної підготовки у ВНЗ негуманітарного профілю, 64,5% – дотримуються думки щодо збереження обсягів навчального часу на вивчення гуманітарних і соціально-економічних дисциплін, що існували до введення в дію наказу «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» (№ 642 від 09.07.2009 р.). Ці дані засвідчують невідповідність сучасним тенденціям розвитку вищої освіти наявного скорочення годин на гуманітарну та соціально-економічну підготовку, що суперечить громадській думці науково-педагогічних працівників і керівників ВНЗ.

Незважаючи на результати дослідження Ін-

ституту інноваційних технологій і змісту освіти, на думки науковців, які неодноразово піднімали питання важливості гуманітарної підготовки у виступах на наукових конференціях і сторінках наукових видань, керівництво Міністерство освіти і науки України в 2010 році видало наказ «Про внесення змін до наказу МОН від 09.07.2009 р. № 642» (№ 831 від 25.08.2010 р.), відповідно до якого було встановлено перелік конкретних вибіркових навчальних дисциплін: психологія, логіка, етика і естетика, релігієзнавство, соціологія, політологія, основи конституційного права, економіка, історія науки і техніки. Згідно цього наказу ВНЗ було надано право вносити зміни до зазначеного переліку з урахуванням особливостей напрямів підготовки фахівців і визначати обсяг вибіркової навчальної дисципліни, який повинен становити не менш як 1 кредит ECTS.

Отже, на підставі аналізу наказів Міністерства освіти і науки України щодо гуманітарної та соціально-економічної підготовки у профільних

ВНЗ можна зробити висновок, що дія останніх двох вищезазначених наказів регламентує суттєве зменшення її обсягів. Ми цілком погоджуємося з думкою Є. Андроса, що «процес дегуманізації вищої освіти в Україні може перетворитися із формального в реальний. Така стратегічна політика неминуче призведе до формування технократичного мислення у молоді, а у майбутньому до – автократизму, тоталітаризму, антидемократичного способу життя та вульгаризації національних цінностей» [12].

У межах нашого дослідження було важливо з'ясувати, як забезпечується психологічна складова гуманітарної та соціально-економічної підготовки в аграрних ВНЗ. З цією метою було проаналізовано інформацію, представлену на офіційних сайтах аграрних ВНЗ, про кафедри, що забезпечують психологічну підготовку студентів, про кадрове забезпечення викладання дисциплін психологічного циклу та перелік дисциплін психологічного циклу. Результати аналізу представлено в табл. 1.

Таблиця 1.

Забезпечення психологічної підготовки студентів профільних ВНЗ.

ВНЗ	Кафедра, що забезпечує психологічну підготовку студентів	Кадрове забезпечення викладання дисциплін психологічного циклу	Дисципліни психологічного циклу
Національний університет біоресурсів і природокористування України	Кафедра соціальної роботи та психології	1 – д. психол. н., 1 – д. пед. н., 2 – к. психол. н., 4 – к. пед. н.	Психологія, основи психології та педагогіки, психологія управління, вікова та педагогічна психологія, патопсихологія, основи транспортної психології, психологія творчості, соціальна психологія, психологія формування управлінської команди, загальна та професійна психологія, психологія трудових відносин в рибогосподарських колективах, психологія вищої школи, основи соціалізації особистості, етнопсихологія, психолого-педагогічна терапія, психологія особистості, консультативна психологія, психологія управління персоналом, юридична психологія
Полтавська державна аграрна академія	Кафедра філософії, психології та педагогіки	2 – к. психол. н., 2 – к. пед. н.	Психологія, психологія і педагогіка, психологія трудових відносин у колективі, культура сімейно-психологічних відносин
Сумський національний аграрний університет	Кафедра філософії та соціології	1 – к. пед. н. 1 – ст. викладач	Психологія, психологія з основами соціології, основи психології та педагогіки
Харківський національний аграрний університет	Кафедра української та російської мов	1 – к. філол. н. 1 – ст. викладач	Психологія, психологія і педагогіка, психологія управління
Білоцерківський національний аграрний університет	Кафедра філології і психології	1 – к. пед. н., 2 – асистенти	Основи психології і педагогіки, психологія управління, екологічна психологія, конфліктологія
Львівський національний аграрний університет	Кафедра філософії і політології	2 – к. і. н., 1 – ст. викладач	Психологія, психологія і педагогіка, психологія управління, педагогіка і психологія вищої школи, конфлікто-

			логія
Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького	Кафедра філософії та політології	2 – к. і. н., 2 – к. ф.-м. н.	Основи психології і педагогіки, психологія управління, психологія трудових відносин у колективі, конфліктологія
Уманський національний університет садівництва	Кафедра соціально-гуманітарних і правових дисциплін	1 – д. соціол. н., 1 – д. філос. н., 1 – к. філос. н., 3 – к. і. н., 1 – д. юр. н.	Основи психології, психологія і педагогіка, психологія управління, конфліктологія
Південний філіал НУБіП України «Кримський агротехнологічний університет»	Кафедра мовної і психолого-педагогічної підготовки	2 – к. філол. н., 1 – к. пед. н., 3 – ст. викладачі	Основи психології та педагогіки, психолого-педагогічні основи викладацької діяльності у ВНЗ
Вінницький національний аграрний університет	Кафедра історії України та філософії	1 – к. пед. н., 2 – ст. викладачі	Психологія і педагогіка, психологія управління, інженерна психологія, педагогіка та психологія вищої школи, конфліктологія.
Харківська державна зооветеринарна академія	Кафедра філософії і історії України	1 – д. філос. н., 2 – к. філос. н., 1 – к. і. н.	Психологія, психологія управління, психологія рибогосподарських колективів, конфліктологія
Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка	Кафедра ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії і історії України	10 – професорів, 12 – доцентів, 3 – ст. викладачі	Основи психології та педагогіки, психологія праці, психологія транспортних технологій
Луганський національний аграрний університет	Кафедра історії та українознавства	3 – к. і. н., 2 – к. пед. н. 1 – асистент	Психологія
Подільський державний аграрно-технічний університет	Кафедра професійної освіти та фізичного виховання	1 – д. пед. н., 1 – к. пед. н., 2 – к. психол. н.	Психологія, психологія управління, інженерна психологія, прикладна психологія, психологія вищої школи
Миколаївський державний аграрний університет	Кафедра теорії та практики психолого-педагогічних дисциплін	3 – к. пед. н., 1 – к. ек. н., 2 – ст. викладачі	Основи психології та педагогіки, психологія, психологія і педагогіка, психологія трудових відносин в колективі, психологія праці, психологія управління, інженерна психологія
Дніпропетровський державний аграрний університет	Кафедра філософії, соціології та історії	2 – к. психол. н.	Основи психології та педагогіки
Одеський державний аграрний університет	Кафедра філософії, історії і політології	1 – к. пед. н., 1 – викладач	Основи психології, психологія, психологія і педагогіка, психологія управління
ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»	Кафедра менеджменту організацій	2 – к. пед. н., 1 – ст. викладач 1 – асистент	Психологія, психологія та педагогіка, психологія трудових відносин, психологія управління, конфліктологія
Національний університет водного господарства та природокористування (Рівне)	Кафедра українознавства, педагогіки і психології	1 – к. філол. н., 3 – к. і. н., 1 – к. пед. н., 6 – ст. викладачі	Психологія, психологія і педагогіка, основи педагогіки і психології, психологія управління, психологія управління і конфліктологія, психологія трудових відносин, психологія і педагогіка вищої школи, психологія педагогічної діяльності та управління, психологія, педагогіка і логіка управління
Житомирський національний агроєкологічний універ-	Кафедра психології та культурології	1 – д. психол. н., 1 – к. психол. н., 1 – к. пед. н.,	Психологія, основи психології та педагогіки, основи психології, основи педагогіки і психології вищої школи,

ситет		1 – к. філол. н.	психологія управління
-------	--	------------------	-----------------------

Варто зазначити, що, незважаючи на те, що психологія є вибірковою навчальною дисципліною, позитивним є той факт, що в аграрних ВНЗ здійснюється психологічна підготовка студентів. Як видно з таблиці, психологічні дисципліни викладаються науково-педагогічними працівниками кафедр філософії, історії, української мови, менеджменту, і навіть – професійної освіти та фізичного виховання. Лише у 5 з 20 аграрних ВНЗ у назвах кафедр фігурує слово «психологія», 1 – «соціально-гуманітарна підготовка».

В результаті аналізу даних, представлених у таблиці, було виявлено, що викладання дисциплін психологічного циклу переважно здійснюється кандидатами психологічних і педагогічних наук. Лише у трьох аграрних ВНЗ працюють доктори психологічних і педагогічних наук. При цьому є аграрні ВНЗ, де психологічні дисципліни викладаються кандидатами філософських, історичних, філологічних, економічних, фізико-математичних наук та викладачами без наукового ступеня.

Як видно з табл. 1, перелік психологічних дисциплін в аграрних ВНЗ варіюється від 1 до 19 (в НУБіП, де функціонує педагогічний факультет і здійснюється підготовка соціальних педагогів для сільської місцевості). Переважно викладаються такі дисципліни, як психологія, психологія та педагогіка, основи психології і педагогіки. В результаті бесід із завідувачами кафедр, що забезпечують психологічну підготовку студентів, було з'ясовано, що нині спостерігається значне обмеження кількості годин на вивчення соціально-гуманітарних дисциплін в цілому, скорочення переліку психологічних дисциплін та спеціальностей, для яких вони викладаються.

На наш погляд, зазначене вище засвідчує і відображає реальний стан того, яке нині значення приділяється психологічній підготовці майбутніх фахівців аграрної галузі до професійної діяльності.

Висновки. У результаті аналізу наукових джерел і нормативних документів ми дійшли висновку, що нині є попит на психологічні знання у всіх сферах людської діяльності, XXI століття вважають епохою психології, психологія набуває інтенсивного поширення у країнах Європи, Америки, Австралії.

Незважаючи на світові тенденції, нині в нашій країні наказами Міністерства освіти і науки України обмежено обсяги гуманітарної та соціально-економічної підготовки (до яких відноситься й психологічна підготовка) у профільних ВНЗ. Фактично, це свідчить про зміну вектора гуманітаризації вищої освіти.

Було встановлено, що в аграрних ВНЗ викладаються здебільшого такі дисципліни, як психологія, психологія та педагогіка, основи психології і педагогіки; психологічні дисципліни переважно викладаються науково-педагогічними працівниками непрофільних кафедр (філософії, історії, української мови, менеджменту тощо); відбувається скорочення годин, відведених на вивчення студентами психологічних дисциплін, їх переліку та спеціальностей, для яких вони викладаються.

Викликає занепокоєння кадрове забезпечення викладання дисциплін психологічного циклу в окремих аграрних ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Челпанов Г. И. О положении психологии в русских университетах / Г. И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – СПб., 1912. – Кн. IV. – С. 211–223.
2. Нечаев А. П. К вопросу о преподавании психологии в средней школе (По поводу доклада Г. И. Челпанова) / А. П. Нечаев // Книжки педагогической психологии / под ред. А. П. Нечаева. – СПб., 1905. – Кн. 2. – С. 132–136.
3. Ельяшевич А. М. Ошибки, которые мы совершаем. Нобелевская премия по экономике присуждена психологу / А. М. Ельяшевич // Top-Manager. – 2003. – № 11. – С. 66–74.
4. Никандров В. В. Методологические основы психологии : учеб. пособие / Виктор Викторович Никандров. – СПб. : Речь, 2008. – 235 с.
5. Карандашев В. Н. Методика преподавания психологии : учеб. пособие / Виктор Николаевич Карандашев. – СПб. : Питер, 2009. – 250 с.
6. Интервью М. Котэ с А. Б. Орловым // Журнал практического психолога. – 1997. – № 3. – С. 65–78.
7. Дубровина И. В. О преподавании психологии в школе // Вопросы психологии. – 2005. – № 6. – С. 46–54.
8. Стоюхина Н. Ю. Методика преподавания психологии: история, теория, практика : учеб. пособие / Наталья Юрьевна Стоюхина. – М. : Флинта : МПСИ, 2009. – С. 55–73.
9. Семиченко В. А. Методичні проблеми викладання психології у вищій школі [Електронний ресурс] / В. А. Семиченко. – Режим доступу : <http://ruh.znaimo.com.ua/index-19318.html>.
10. Семиченко В. А. Пути повышения эффективности изучения психологии / Валентина Анатольевна Семиченко. – К. : Магістр-S, 1997. – 124 с.
11. Стан і перспективи соціально-гуманітарної підготовки фахівців у ВНЗ на негуманітарних спеціальностях. Звіт про виконання соціологічного дослідження. – К. : Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти. Відділення змісту вищої освіти, 2009. – 11 с.
12. Андрос Є. І. Про значущість гуманітарної освіти в

Сидоренко Віктор Костянтинович

АНАЛІЗ СУТНОСТІ ТЕХНІЧНОГО ЗНАННЯ ЯК ВАЖЛИВОГО ЕЛЕМЕНТА МАТЕРІАЛЬНОГО Й ДУХОВНОГО ВИРОБНИЦТВА

Анотація. У статті наведено результати аналізу сутності технічного знання як важливого елемента матеріального й духовного виробництва. Показано, що технічні науки необхідно розуміти не тільки як самостійну галузь знання, але і як галузь діяльності. Доведено, що технічні науки та інженерна діяльність складають цілісний процес у розвитку матеріальної та духовної культури суспільства. Предметною галуззю технічних наук є специфічний за своїми властивостями, будовою та походженням клас матеріальних утворень – техніка, технічні об'єкти та системи.

Ключові слова: техніка, технічне знання, технічні науки, технічна теорія, технічна задача, технічний об'єкт, інженерна діяльність.

Сидоренко В. К.

АНАЛИЗ СУЩНОСТИ ТЕХНИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ КАК ВАЖНОГО ЭЛЕМЕНТА МАТЕРИАЛЬНОГО И ДУХОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Аннотация. В статье приведены результаты анализа сущности технического знания как важного элемента материального и духовного производства. Показано, что технические науки необходимо понимать не только как самостоятельную отрасль знания, но и как отрасль деятельности. Доказано, что технические науки и инженерная деятельность составляют целостный процесс в развитии материальной и духовной культуры общества. Предметной отраслью технических наук, специфической по своим свойствам, строением и происхождением, класс материальных образований – техника, технические объекты и системы.

Ключевые слова: техника, техническое знание, технические науки, техническая теория, техническая задача, технический объект, инженерная деятельность.

Sidorenko V. K.

ANALYSIS OF THE ESSENCE OF TECHNICAL KNOWLEDGE AS AN IMPORTANT ELEMENT OF MATERIAL AND SPIRITUAL PRODUCTION

Summary. The article deals with the results of analysis of the essence of technical knowledge as an important element of material and spiritual production. It is shown that engineering sciences must be understood not only as independent field of knowledge but also as a branch of activity. It is well-proven that technical sciences and engineering activity make an integral process in the development of material and spiritual culture of society. The objective branch of technical sciences, specific on its properties, structure and origin, a class of material formations is (machinery) technique, technical objects and systems.

It is grounded, that for technical sciences the most characteristic formation of concepts occurs by means of direct equation of objects and connections on the basis of practice and experiment. Knowledge of new conformities with a law in a technique quite often is conditioned directly by practice of material production. It becomes firmly established that technical knowledge mainly has empiric interpretation; it is comparatively easily transferred from a theoretical sphere into the language of practice. In technical knowledge theoretical and empiric levels of description of objects of study are fully equal in rights. Appropriate connections of construction and action do not open up at empiric level, they are fixed only at the level of fact, and a sequence of actions which come to a certain result is carried out in certain concrete structures.

Key words: technique, technical knowledge, engineering sciences, technical theory, technical task, technical object, engineering activity.

Постановка проблеми. Життя людини відбувається в природному середовищі. У процесі свого еволюційного розвитку для забезпечення життєвих потреб людина навчилася використовувати природні продукти, сили природи та природні закономірності. Для цього поступово ство-

рювалися і використовувалися найрізноманітніші засоби праці.

Поступово сукупність засобів праці призвела до утворення штучного техногенного середовища, яке охоплює побут людини, її дозволя, виробництво, засоби комунікації і зв'язку. Лю-

дина живе у світі техніки. Всі сфери життя сучасної людини наповнили технічні засоби – від найпростіших знарядь до складних технічних систем.

Таким чином, однією з характерних особливостей сучасного етапу розвитку суспільства є бурхливий розвиток техніки, що на сьогодні досягла якісно нового рівня. Сучасну людину поряд з природою оточує створений нею великий світ техніки, світ машин, який органічно вплітається в усі види зв'язків людини і природи. Техніка потрібна людині для впливу на природу, для виробничої та наукової діяльності. Тому технічні знання потрібні у всіх сферах сучасної діяльності людини. Технічна підготовка все більше стає потрібною кожній людині так само як навчання читанню, письму, умінню рахувати.

Мета статті – проаналізувати сутність технічного знання як важливого елемента матеріального й духовного виробництва.

Виклад основного матеріалу. Історичний рух людської цивілізації викликав істотні зміни в структурі й динаміці суспільного виробництва [1]. Змінюється співвідношення між наукою й технікою, створюється новий тип знання, орієнтований на мету виробництва, який стає його безпосередньою частиною. Саме ж виробництво перетворюється на науковий процес, де практична діяльність має пристосовуватись до властивостей предметів, на які треба впливати, щоб розвивати матеріальне виробництво. При цьому людина втручається у природу, порушує, руйнує природні зв'язки, змінює їх новими, а природний об'єкт набуває штучних якостей.

До пояснення суті подібних технологічних змін недостатньо природних знань, оскільки науково-технологічний прогрес приводить до серйозних змін механізму співвідношення природничих і технічних наук. Для того щоб виробнича діяльність стала джерелом розвитку науки, вона має розвинути до такого рівня, коли щодо застосованих нею засобів можуть бути поставлені наукові завдання від математичного й економічного обґрунтування окремих проектів до створення в рамках індустрії інформації банків знань і реалізації інформаційної технології в промисловості [2].

Технічне знання як важливий елемент матеріального й духовного виробництва вимагає серйозного філософсько-методологічного аналізу сучасної науково-технічної діяльності. Технічні науки та інженерна діяльність складають цілісний процес у розвитку матеріальної та духовної культури суспільства. Еволюція технічного знання охоплює період від донаукового емпіричного опису ремісничої діяльності, де технічний об'єкт починає окреслюватися і вивчатися на ри-

вні живого споглядання, до зародження з другої половини XVII ст. класичних технічних наук [3]. Формується історичний аспект технікознання, робляться перші кроки до його предметного самовизначення, відбувається відмежування загальнотехнічного знання від часткового, прикладного. Починає розвиватися технічна теорія, яка перетворюється на специфічний суспільний інструмент для створення ідеальних об'єктів у вигляді технічних засобів, споруд і технологій, що мають наперед задані якості.

Особливість сучасного етапу науково-технічної діяльності полягає в тому, що інженерний об'єкт розширив свої межі за рахунок нових матеріалів і є системою різномірних елементів, процесів, зв'язків і відношень [4]. Об'єктом конструкторської діяльності стають економічні, організаційні й соціальні зв'язки між людиною та машиною. Техніка тепер має не лише об'єктивну історію, а й свої культурні традиції, й навіть міфологію. Технічне починає «вростати» в людське, у стиль життя й образи національної культури, в емоційне сприйняття.

У процесі соціалізації технічної теорії виявляється суб'єктивний смисл її предметності. Технічні об'єкти стають предметом пізнання тоді, коли предметна дійсність у суспільстві стає людською дійсністю. Людина перетворюється на суб'єкт, коли бере участь у пізнанні й перетворенні зовнішнього світу.

В свою чергу об'єкт виступає такою частиною об'єктивної реальності, яка в ході практичної та пізнавальної діяльності виділяється суб'єктом і взаємодіє з ним, тобто предмет дослідження має об'єктивні й суб'єктивні сторони, і доки не має суб'єкта пізнання, доти немає і його предмета. Він існує лише в можливості як непізнана частина реального світу. І якщо в об'єктивному розумінні стабілізація предмета – це суттєва розробка знання та його проблематики, то в суб'єктивному – його уточнення й варіантність.

Крім того, сучасна інженерна діяльність пов'язана з регулярним використанням наукових знань, на основі яких створюються такі нові принципи конструювання інженерних об'єктів, як олюднення техніки, в результаті чого виникли *біоніка, біомеханіка, кібернетика, біокібернетика, робототехніка, механотроніка, психотроніка* тощо.

Винайдення машин було суспільною потребою й зумовило подальший розвиток технічної творчості, сприяло переводу донаукового, емпіричного знання в систему теоретичних знань про цілеспрямоване перетворення природних тіл і процесів на технічні об'єкти. Історичне значення мало вживання технічних і технологічних термі-

нів (понять) для характеристики технологічних операцій і засобів впливу на предмет праці. Точна термінологія дала змогу однозначно описувати об'єкти. Це вело до проникнення філософської проблематики в сферу техніки, до появи філософії техніки [5].

Розглядаючи технічні науки як особливу галузь, необхідно розуміти їх не тільки як галузь знання, але і як галузь діяльності [5; 6]. Взаємопов'язаний розгляд знання та діяльності в технічних науках став загальноновизнаним методологічним принципом їх аналізу. Тільки на цій основі можна зрозуміти сутність сучасних технічних наук. Вони вивчають штучно створені людиною системи (техніку), що є знаряддями і продуктом праці людини і разом з тим мають низку особливостей, які не дозволяють віднести їх ні до неживої, ні до живої природи. Тому предметною галуззю технічних наук є специфічний за своїми властивостями, будовою та походженням клас матеріальних утворень – техніка.

Технічні науки класичного типу утворюють лише одну із сфер технічного знання, яке будується на основі методів, теорії та мови механіки й теплотехніки, тобто технічної науки механічного циклу. Поряд із ним існують такі нетрадиційні комплексні науково-технічні дисципліни, як системотехніка, теорія автоматичного регулювання, ергономіка, інформатика, робототехніка, теорія дизайну. Технічна теорія починає включати в себе велику кількість теорій різного ступеня загальності. Вони носять одночасно й фундаментальний характер. Це зумовлено не тільки спільністю чи глибиною розуміння природних процесів, скільки колом завдань, які мають бути вирішені. Наприклад, у робототехніці використовують ідеї та положення таких фундаментальних наук, як філософія, математика, фізика, психологія, економіка, механіка, і прикладних – металознавство, деталей машин і механізмів, гідравліка, електроніка, автоматика, що зумовлює орієнтацію сучасної науки на вирішення найрізноманітніших практичних і, перш за все, технічних задач.

Кілька слів про термінологію. Комплекс технічних наук не має в даний час спільної назви, подібної, наприклад, назві «біологія». Це певною мірою пояснюється тим, що до моменту формування технічної науки як єдиного фундаментального комплексу етимологічно найбільш доцільна для нього назва – «технологія» – вже застосовувалася (і прижилася) для позначення практичних наук, які досліджують способи та засоби здійснення виробничих технологічних процесів (наприклад, технологія машинобудування, хімічна технологія тощо). Тому представляється найбільш доцільним використовувати для поз-

начення сукупного предмета технічних наук термін «технікознання» [3].

Характерною особливістю технікознання, що відрізняє його від більшості інших фундаментальних наук, є те, що в ньому виключно сильно розвинений аспект синтезу. І це природно, бо технічні системи – штучні системи; основним завданням технічної науки якраз і є побудова теорії, що дозволяє синтезувати штучні технічні системи з наперед заданими властивостями [7].

Ця особливість технікознання в значній мірі була причиною того, щоб у ряді класифікацій минулих десятиліть воно включалося до складу комплексу практичних наук як технологічна наука. При цьому, природно, не враховувалося, що предметом окремих практичних наук є види діяльності людини, а предметом технікознання – специфічний клас матеріальних утворень. Упускати з уваги й те, що досягнення технікознання стають надбанням практики опосередковано, тобто через технологічні науки, подібно до того як досягнення хімії стають надбанням практики через хіміко-технологічні науки. Все це говорить про те, що технікознання є самостійною наукою в ряду наук, що вивчають антиентропійний аспект будови матерії.

Оскільки технічний об'єкт розкривається через пізнавальну активність інженера, він не може повністю збігатися з предметом технічного знання. В останній входять такі складові, як технічна задача, пізнавальні засоби, закони й категорії. Виокремлення цих областей науково-технічного знання привело до створення теоретичних основ конструювання й технологічних дисциплін, примусило спеціалізувати технічні знання за етапами винахідницької діяльності й створення технічних систем. Сама технічна задача визначає мету й пізнавальні засоби подолання технічних суперечностей.

Якщо проблема простіших засобів виробництва (коловороту, важеля) не зачіпала все суспільство й вирішувалася в основному емпірично, то проблема машинного автоматизованого виробництва та його проектування набуває особливої соціальної значущості. Поряд із техніками нею займаються філософи, економіки, екологи, медики. Зростає ідейна спрямованість технічних проблем, оскільки техніка не лише конструює «технічний світ», а й відображає все буття. Логіка техніки проникає в природознавство нового часу, в людський і соціальний вимір історії, є засобом виявлення глибинних якостей буття, її можна зіставити зі значенням істини (М. Хайдеггер) [8, с. 52–59].

Це повертає нас до первісного смислу поняття техніки як мистецтва («техне»), вміння працювати із засобами виробництва для реаліза-

ції людських цілей і наближення форм речей до особливостей цих речей.

Комплекс використання пізнавальних засобів у вирішенні технічних задач поряд із традиційними методами пізнання вимагає нових нетрадиційних рішень і проектів, таких як інтуїція, моделювання, факторний і системний аналіз, прикладна теорія імовірності, теорія ігор і розв'язання, що значно розширює потенціал технічної творчості [9].

Однак неточне розуміння сутності власних пізнавальних засобів породжує не зовсім вірне зображення практики, яка досліджується, що вимагає критичної оцінки суті й умов задач, уміння розвивати скоріше філософські, ніж технічні здібності. Саме перші мають важливе значення при розгляді технічних задач, виробляють уміння логічно, без зайвих дрібниць висловлювати думки на основі знання сутності, розрізнення важливого й неважливого.

Слід враховувати виключну складність сучасних технічних задач. До змісту формулювань входять як визначення принципу дії, коло вихідних даних природничих теорій, формування, власне, технічних понять нової науки, так і конструювання ідеальних об'єктів, зв'язків і відношень між елементами науки, яка щойно виникає і потім функціонує. Теоретичне обґрунтування вимагає врахування взаємозалежності між значною кількістю суперечливих параметрів, тисячами технологій і конструктивністю різноманітних об'єктів. Виникла настійна потреба при описуванні великих мас одноманітних об'єктів, технічних устаткувань, машин і пристроїв перетворити й звести складні задачі до простіших і таких, що розв'язуються. Технічна ідея в даному випадку реорганізує ідеальний об'єкт: розділяє неподільну цілісність природи на об'єкт і засіб, реалізуючи в технічних засобах людські прагнення.

Останнє неможливе без розпізнання законів розвитку природних об'єктів і законів дії штучних систем, перетворених людською діяльністю. Дійсно, питання про закони технічного знання виходить далеко за межі дискусій про субординацію природничих і технічних наук. Як тільки матеріал, енергія, структура потрапляють у сферу діяльності людини, вони набувають соціального характеру, перетворюються на елемент людського оточення. Вони стають причетними до свободи, соціального вибору, але й до захищеності людини, набуваючи при цьому неоднозначності, створюючи ґрунт як для позитивних, так і для негативних можливостей. Технічне знання починає екстраполювати свої принципи та моделі на інші сфери пізнання. Логіка, засоби та можливості технічних систем породжують на-

слідки, яких ніхто не передбачав.

Наприклад, на основі блоку технічних знань про перетворений об'єкт матеріального виробництва інженер створює штучну систему взаємодії природних тіл і процесів у вигляді комплексу оброблюваних пристроїв типу верстатів із ЧПУ чи системи виробництв із єдиною виробничою технологією. У цих технічних системах здійснюються задані їм параметри процесів і функцій технічних засобів діяльності, тобто в технічному пристрої можна виокремити специфічні технічні закономірності – комбінаційні, вторинні закономірності природи, яких немає в природних умовах.

У технічній задачі реалізується вивчення технічної закономірності, що виникає просто у знанні, коли технічної науки в точному розумінні цього слова ще не було. Виявляються істотні, всезагальні, необхідні й повторювальні сполучення якостей основних ланок, які й забезпечують найефективніші дії.

Але навіть через відсутність чіткого розмежування за предметом між гуманітарними, природничими й технічними науками правомірною є теза про існування законів технічного знання [10, с. 21]. Адже вивчення тих чи інших законів предметної області дійсності відрізняє дану науку від сукупності знань, є її першою ознакою. Вийшовши за межі дискусійності, теза про структурні, причинні, еволюційні та інші закони орієнтує інженера на раціоналізацію різноманітних галузей практичної діяльності, пошук об'єктивніших і раціональніших конструкторсько-технічних рішень. За допомогою подібних законів відбувається не лише наукова диференціація технічних пристроїв за їх функціональним призначенням, а й аналіз розвитку техніки. На основі причинних законів руху (наприклад, закону точності обробки металів) створюються різноманітні технічні теорії.

Процес диференціації і відокремлення предметної сфери технічних наук із її законами й специфічними пізнавальними засобами спирається на якісну специфічність технічного знання. Вона зумовлена особливою практичною спрямованістю на вирішення завдань проектування, виготовлення та застосування технічних засобів і технологій. У технічному завданні йде усвідомлення інтересів, історичної дійсності й природного світу, відображається діалектика перетворення природного на соціальне.

Для цілісної системи технічного знання характерна інтеграція саме за предметом, яка привела до створення єдиної уніфікованої мови – мови креслень, формул, каталогів, графів, комп'ютерів. Вона стала спільною для представників різних галузей техніки. Загальна теорія за-

безпечує інформаційне, мовне, методологічне обслуговування.

Говорячи про предметну галузь технічного знання, необхідно відзначити одну помилку, що існувала в недалекому минулому: заперечення технічного знання як самостійної фундаментальної галузі знання на тій підставі, що немає «єдиної» техніки, а існує тільки конкретна техніка [7]. Однак з факту існування досить різноманітної за своїм призначенням і будовою техніки аж ніяк не випливає висновок про відсутність у різних технічних пристроїв загальних властивостей, які є настільки суттєвими, щоб служити підставою для виділення цих систем в особливий клас.

Аналіз донаукового етапу розвитку технічного знання показує, що в той час воно існувало як емпіричний опис предметної практики суб'єкта, його трудової діяльності та способів застосування знарядь праці [11]. Люди вже тоді вміли пов'язувати воєдино практичні завдання технологічних операцій з конструктивною формою знаряддя. Властивості матеріалів виявлялися людиною в процесі технологічного виготовлення продукту, найчастіше за допомогою випадкового експерименту. Технологічний досвід закріплювався і передавався від покоління до покоління у формі природної мови і демонстрації прийомів праці.

На ранній стадії розвитку техніки матеріали і технологія виготовлення технічних об'єктів були нерозривно пов'язані: властивості природних матеріалів розкривалися людиною в процесі їх обробки, а хід і послідовність технологічних операцій підпорядковувалися меті одержання матеріалів з необхідними властивостями [12]. Наприклад, потреба мати більш міцні знаряддя праці привела до розробки технології отримання сплавів: чавуну, сталі, незважаючи на те, що в той час ще не були відомі закономірності процесу плавлення, типи кристалічних ґраток та ін.

Таким чином, технічні знання існували задовго до появи експериментальної науки і певною мірою самі сприяли розвитку основних понять про природні процеси. На емпіричному рівні були знайдені деякі залежності між будовою і властивостями матеріалів, розрахункові співвідношення для створення ряду конструкцій, послідовності технологічних операцій.

Проте всі ці залежності представляли собою розрізнені знання, застосовні до окремого технічного пристрою, вони не носили закономірного характеру. Вирішальним у становленні наукового технічного знання був етап, коли в основу знань про технічні об'єкти було покладено щось більш загальне, а саме – теоретичний опис процесів і явищ природи, що лежать в основі дії ок-

ремих машин, пристроїв, в основі технології виробничих процесів.

Найважливішою передумовою становлення технічної теорії було те, що на певному етапі розвитку (до 70-х років XIX ст.) технічна практика виділила в узагальненому вигляді основні функціональні та структурні характеристики об'єктів і зв'язки між ними [6]. Становлення і розвиток технічної теорії були складним процесом взаємодії експериментальної науки та інженерної діяльності, що іноді сама визначала, яким має бути експеримент.

На цьому етапі розвитку технічної теорії поняття, ідеальні об'єкти і навіть цілі онтологічні схеми запозичувалися з природничих наук. Так, в інженерній діяльності спочатку використовувалися схеми теоретичної механіки, потім нарисної геометрії, що дозволило перейти від структурного опису об'єктів до функціонального.

Поступово формувалися ідеальні об'єкти технічних теорій [13]. У процесі становлення теорії машин складні машини були представлені у вигляді сполучення кількох «простих» машин, що полегшило типові розрахунки. На наступному етапі була проведена класифікація машин за єдиною ознакою – характером перетворення руху, потім – за функціональним призначенням (двигун, передавальний механізм і знаряддя).

Складалася можливість, спираючись на природничі науки, виробити ідеальну модель процесу, що реалізується в технічному пристрої, і потім користуватися цією моделлю в якості відправного пункту для конструювання, яке поступово перетворюється на різновид наукової діяльності.

Дослідник Л. І. Уварова зазначає, що народження технічних наук, необхідних для розробки технічних засобів, – було зумовлено двома зустрічними процесами: з одного боку, використанням природничих законів і теорій та окремих даних при вивченні технічних об'єктів і процесів, що в них відбуваються, а також застосуванням методів наукового пізнання, з іншого – узагальненням окремих спостережень і фактів техніко-виробничого характеру, і, перш за все, досвіду створення технічних засобів [14, с. 122].

Природничі та математичні науки мали фундаментальне значення в розвитку наукового технічного знання: вони розкривали суть, описували явища і процеси, що застосовувалися в техніці, і брали на озброєння формальний і математичний апарат для кількісного розрахунку структурних елементів технічних пристроїв, явищ і процесів, що відбуваються в них. Вони давали можливість надати вирішальний вплив на конструювання, оскільки кожен механізм тепер можна було зрозуміти й описати як реалізацію природ-

ного процесу.

Таким чином, процес становлення і розвитку наукового технічного знання був процесом складної, різноманітної взаємодії природничих наук, інженерної та виробничої практики. Вимоги розвитку техніки, розробки принципово нових видів технологій ставили конкретні технічні завдання, які з ускладненням машин і пристроїв можна було вирішувати тільки на науковій основі.

Поступово за допомогою інженерної діяльності проводився синтез фрагментів природничо-наукових знань, емпіричних даних виробничого характеру, ідеальних технічних об'єктів з основною метою: вирішити назрілу практичну задачу. Так, ці часткові синтетики знань багаторазово повторювалися, що давало можливість накопичувати і систематизувати власне наукове технічне знання. Утворювалися наукові співтовариства, розвивалися прикладні дослідження, оформлялися наукові дисципліни та організаційні структури науково-технічної діяльності, вироблялися специфічні методи і пізнавальні засоби.

Не дивлячись на відмінність часткових цілей і методологічних установок безлічі сучасних науково-технічних дисциплін, всі вони історично пов'язані з машинним періодом розвитку матеріальної культури, всі носять активний, діяльний характер, що диктується їх органічним зв'язком з виробництвом, яке безпосередньо матеріалізує науково-технічне знання. Тому сукупність технічних наук необхідно розглядати як цілісне утворення, як систему. Тоді об'єктом технічних наук як цілісної системи будуть техносфера в цілому та її компоненти: виробництво, технологічні процеси, агрегати, машини, знаряддя.

Технічні знання, що відповідають сучасному етапу технологічного розвитку суспільства, характеризуються в цілому зростанням абстрактно-теоретичного рівня, що, у свою чергу, супроводжується універсалізацією способу технічного опису і методів переходу від процесу до структури та до предметних елементів [6].

Відбувається процес безперервної диференціації знань, який обумовлюється появою безлічі нових об'єктів у вигляді пристроїв, технологічних процесів, для яких створюється опис за прийнятим стандартом. Інтеграційні процеси, що відбуваються у сфері технічних наук, є віддзеркаленням процесу використання різних дисциплін для вирішення тієї чи іншої технічної проблеми.

В цілому сучасні технічні знання носять інтегральний характер, у кожній з її галузей об'єднуються й інтегруються теорії, методи і дані цілого ряду технічних, а часом не тільки технічних наук. Наприклад, проектування електри-

чного генератора включає в себе не тільки визначення розрахунковим шляхом його електричних параметрів і характеристик, а й механічний розрахунок, тобто являє собою організаційний комплекс, систему різнорідних задач, які відносяться до різних областей природничих наук. Це викликало появу таких збірних термінів, як «авіаційна наука», «кораблебудівна наука» та ін. Поряд з цим теоретичні технічні знання оформляються і за дисциплінарним принципом, що необхідно для фундаментальних, прикладних досліджень, освіти тощо.

Технічні знання, накопичені багатовіковою практикою людини і розвитком технічних наук, покликані обслуговувати всі види діяльності, пов'язані з проектуванням, розробкою, виробництвом і експлуатацією техніки. У цьому полягає їх головне призначення.

Оскільки технічні науки мають на меті, зрештою, забезпечення матеріального виробництва новими технічними системами, то й знання, що формуються цими науками, повинні відповідати вимогам самого виробництва: бути єдиними за формою і враховувати особливості виробничого процесу. Тому можна виділити ще один рівень «приспосовності» технічної інформації.

Такий рівень прийнято називати нормативно-технічним. Він включає величезний обсяг даних довідкового характеру (технічні характеристики матеріалів, норми навантаження, допустимі напруги тощо); типові розрахункові методики, а також обов'язкові норми та вимоги до оформлення креслень, схем, пояснювальних записок і т. д. (державні та часткові стандарти). Всі ці складові забезпечують безпосереднє і одноманітне використання результатів науково-технічних досліджень і раніше накопичених дослідних даних на етапі проектування і конструювання.

Наукове технічне знання характеризується специфічним співвідношенням теоретичної та емпіричної складових [3]. Якщо в природничих науках емпіричні дані служать головним чином вихідним матеріалом для формування гіпотез, засобом перевірки гіпотез на шляху створення і розвитку теорії, то в технічному знанні теорії і належним чином узагальнені емпіричні дані є цілком рівноправними компонентами цілісної системи знань, орієнтованої на рішення певного класу технічних завдань.

Залежно від галузі техніки, від ступеня вивченості об'єкта, від значимості випадкових факторів питома вага емпіричної складової може мінятися від уточнюючих поправок до теоретичної моделі (наприклад, при проектуванні і розрахунку електродвигуна) до основного змісту технічного знання (наприклад, при аналізі та оптимізації режиму плавки в металургійній печі на

базі регресивної моделі).

Для технічних наук найбільш характерне утворення понять шляхом безпосереднього отождоження предметів і зв'язків на основі практики, експерименту. Пізнання нових закономірностей у техніці нерідко обумовлено безпосередньо практикою матеріального виробництва. Тому технічне знання переважно має емпіричну інтерпретацію, воно порівняно легко перекладається з теоретичної сфери на мову практики.

Таким чином, в технічному знанні теоретичний і емпіричний рівні опису об'єктів вивчення є повністю рівноправними. На емпіричному рівні не розкриваються закономірні зв'язки будови і дії, вони фіксуються тільки на рівні факту, у певних конкретних структурах здійснюється деяка послідовність дій, що призводить до певного результату.

Коли розглядають процес навчання і зміст освіти, то апріорі припускають, що навчальні знання адекватно відображають стан наукових знань, досягнутих людством на даному етапі. При цьому до складу навчальних знань не включаються, у всякому випадку в якості обов'язкового матеріалу, дискусійні питання. Разом з тим система навчального знання, як і система наукових знань, є відкритою, тобто безперервно поповнюється матеріалом нових наукових відкриттів, встановлених закономірностей, теорій. Гарною ілюстрацією цього є цикл природничо-математичних дисциплін.

При цьому високий методологічний рівень розвитку базисних наук – фізики, хімії, біології, математики – гарантує сувору термінологічну чіткість мови, однозначність понять і суджень, систематизацію матеріалу на рівні фактів, гіпотез, законів, теорій, принципів.

Висновки. В даний час рівень методологічного узагальнення наукових знань в галузі техніки значно нижчий, ніж у природничих науках. Тривають дискусії щодо об'єкта технічних знань, по-різному трактується термін «техніка». Зустрічаються суперечливі трактування термінів «техніка» і «технологія». Не встановлено чітке розходження між термінами «технологічний процес» і «виробничий процес». Є нечіткість у трактуванні «технологічна операція» та «технологічна дія».

Нечіткість технічної термінології не визначається якимись суб'єктивними причинами. Вона викликана динамізмом розвитку техніки і технологій. Коли знаряддя праці були елементарно прості, тоді результат праці визначався тільки майстерністю працівника. На цьому етапі слово «техніка» означало майстерність, вправність. При ускладненні знарядь праці, появу машин, складних промислових установок закономірнос-

ті технічних об'єктів та їх функціонування стали об'єктом самостійного наукового вивчення. Слова «техніка», «технічне знання» у вузькому розумінні стали відображати цю галузь. Але в широкому розумінні вони, як і колись, включають і технологію як науку про способи впливу на сировину, матеріали або напівфабрикати відповідними знаряддями виробництва.

Тобто техніка, технічне знання відображають засоби праці, що включають штучно створені людиною знаряддя праці і технологічні процеси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стус В. В. Модель развития технологической цивилизации / В. В. Стус. – Запорожье : Дикое Поле, 2002. – 24 с.
2. Безчеревных Е. В. Роль практики в становлении и развитии научного знания / Е. В. Безчеревных // Методологические основы научного познания. – М. : Наука, 1982. – С. 28–36.
3. Шеменов Г. И. Некоторые методологические проблемы технических наук / Г. И. Шеменов. – М. : Наука, 1969. – 304 с.
4. Наука, техника и человек: Философские проблемы / под ред. В. Г. Афанасьева. – М. : Наука, 1984. – 446 с.
5. Шеменов Т. И. Философия и технические науки / Т. И. Шеменов. – М. : Высшая школа, 1979. – 120 с.
6. Иванов Б. И. Становление и развитие технических наук / Б. И. Иванов, В. В. Чешев. – Л. : Лениздат, 1977. – 246 с.
7. Горохов В. Г. Проблема формирования теории в технической науке / В. Г. Горохов // Методологические проблемы взаимодействия общественных, естественных и технических наук. – М. : Наука, 1988. – С. 288–305.
8. Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер // Новая технология на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 52–59.
9. Кудрявцев Т. В. Психология технического мышления (Процесс и способы решения технических задач) / Т. В. Кудрявцев. – М. : Педагогика, 1975. – 366 с.
10. Стуль Я. Е. О диалектике понятия «техника» / Я. Е. Стуль. – Челябинск : Уральский рабочий, 1966.
11. Техника в ее историческом развитии. От появления ручных орудий до становления техники машинно-фабричного производства / [отв. ред. С. В. Шухардин, Н. К. Ламан, А. С. Федоров]. – М. : Наука, 1979. – 416 с.
12. Товмасын С. С. Философские проблемы труда и техники / С. С. Товмасын. – М. : Мысль, 1972. – 170 с.
13. Мелешенко Ю. С. Техника и закономерности ее развития / Ю. С. Мелешенко. – Л. : Лениздат, 1970. – 246 с.
14. Уварова Л. И. О возникновении технических наук, используемых при разработке технических средств / Л. И. Уварова // Наука и техника (вопро-

UDC 378.147:316.454.5=111

Suleimanova V. R.

TEACHING ENGLISH TO ENGINEERING STUDENTS WITH COMMUNICATION AS THE MAIN TYPE OF ACTIVITY

Summary. The article deals with the analysis of some psychologists' and pedagogues' research of communication and the role of communication as an activity of engineering students while learning English. The results of the survey of teaching English communication to engineering students are given. With their help it is confirmed that communicative exercises are used in the English language classes, but their number is insufficient, due to the limited time available for learning a foreign language. Students' interest in such exercises is emphasized. The conclusion is made that future research can develop a set of communication exercises with a focus on their effectiveness, practical orientation and increasing motivation to learn foreign language communication.

Key words: communication, engineering students, technical university, language acquisition, skills.

Сулейманова В. Р.

СПІЛКУВАННЯ ЯК ОСНОВНИЙ ВИД ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ПРИ НАВЧАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті наведено аналіз досліджень деяких вчених-психологів та педагогів проблеми спілкування та розглядається роль спілкування як діяльності студентів технічних спеціальностей під час вивчення англійської мови. Наведено деякі результати дослідження стану навчання іноземного спілкування в інженерно-педагогічному ВНЗ. За їх допомогою підтверджено, що комунікативні вправи використовуються на заняттях з англійської мови, але в недостатній кількості, що пов'язано з обмеженням часу, який виділяється для вивчення іноземної мови. Підкреслюється зацікавленість студентів в таких вправах. Зроблено висновки, що у подальших дослідженнях можлива розробка комплексу комунікативних вправ з орієнтацією на їх ефективність, практичну спрямованість і підвищення мотивації до навчання іноземного спілкування.

Ключові слова: спілкування, студенти інженерних спеціальностей, технічний університет, за-своєння мови, навички.

Сулейманова В. Р.

ОБЩЕНИЕ КАК ОСНОВНОЙ ВИД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье представлен анализ исследований некоторых ученых-психологов и педагогов проблемы общения и рассматривается роль общения как деятельности студентов технических специальностей при изучении английского языка. Представлены некоторые результаты исследования состояния обучения иноязычному общению в инженерно-педагогическом вузе. С их помощью подтверждено, что коммуникативные упражнения используются на занятиях по английскому языку, но в недостаточном количестве, что связано с ограничением времени, которое выделяется для изучения иностранного языка.

Подчеркивается заинтересованность студентов в таких упражнениях. Сделаны выводы, что в дальнейших исследованиях возможна разработка комплекса коммуникативных упражнений с ориентацией на их эффективность, практическую направленность и повышение мотивации к обучению иноязычному общению.

Ключевые слова: общение, студенты инженерных специальностей, технический университет, усвоение языка, навыки.

Statement of the problem. The expansion of contacts between different countries, the need for international cooperation makes foreign language communication skills necessary for everyone. This fact allows us to consider the formation and development of the skills and abilities of foreign language

communication of university students as the topical line of research.

English communication is important in many areas of students' future work: professional, social, scientific. Verbal communication is necessary to achieve the maximum pragmatic effect of coopera-

tion in various types of cross-cultural and intercultural communication. In this regard, there is an urgent need for the development of theoretical and technological support of the educational process aimed at creation and development of English communication skills.

Analysis of recent research and publications.

The problem of foreign language communication has been in the scope of study of many well-known researchers, psychologists and pedagogues as L. Vygotsky, A. Leontiev, S. Rubinstein (the theory of speech activity); B. Golovin, V. Goldin, V. Vinogradov, G. Vinokur, S. Ozhegov, L. Scherba (the role of speech and language in the development of culture); A. Akishina, N. Formanovskaya (speech etiquette questions); O. Abdullina, V. Grehnev, N. Kuzmina, E. Pronin, R. Shakurov (problems of creating the culture of verbal communication in the learning process); A. Bodalev, L. Bueva, V. Kan-Kalik, B. Lomov, A. Mudrik, V. Myasishev (the theory of activity and communication).

The research of interrelated aspects of communication is valuable for pedagogy: person and communication (L. Bueva), communication and activity (E. Shorohova), education and communication (M. Kagan), communication and attitude (V. Myasishev), communication and spirituality of a person (V. Suhomlinsky), communication and activity (A. Bodalev). They state communication as human interaction.

The analysis of psychological and educational literature suggests that the problem of forming and developing the English language communication skills, psychological and pedagogical conditions and means of their formation in a technical university are not studied well enough.

The objective of the article is to consider communication as a psychological and pedagogical problem, to analyze the role of communication in student activity including training, and to show the importance of communication in the process of studying English.

The main material. At present, the importance of communication in people's lives is beyond doubt: «human activity is impossible without communication» [4, p. 126]. We see its importance especially clearly in joint activities of students in the study of foreign languages. There is an exchange of activities and impact in the pedagogical process in the joint activity of a teacher and a student, teamwork. V. Panferov identifies four «common aspects» of studying the issue of communication: communicative, informative, gnostic and regulatory. As part of technical university students' English study, we are primarily interested in the communication aspect, which «involves the study of possible ways to find connections between people as means of communi-

cation» [4, p. 127].

Developing the category of communication, modern science states that mutual exchange of views, ideas, attitudes, interests takes place in the process of communication, while the system of relations «person – person(s) develops and displays». Communication is seen as a complex form of human interaction.

Myasishev V. considers communication as an attitude, need, ability and communication in the activity. He identifies two critical needs – «communication and activity, their combination as the need of active communication or communication in the activity, representing the specific need characteristic of a human» [3, p. 151]. Myasishev defines three areas of basic needs – «knowledge, activities and communication» [3, p. 307]. It is these activities that we see in the students. In the study of the English language students show the need to study (know) the new material: vocabulary, grammar, new structures ... the activities aimed at meeting this need are performed, of course, there is a need for communication in the learning process, and as a result, for the implementation of the acquired information.

Undoubtedly, the activities of technical university students in the study of English are varied. They include the study of audio and video materials, acquisition and development of skills of reading and translating authentic literature on their specialty, skills of foreign language speaking, understanding oral statements in English, analysis of the new information ... However, in all these activities communication of students with each other or with the teacher is present. Communication is the basis of interaction between a teacher and a student. The task of the teacher is to create such a situation, which provides a unity of the teacher and the student in the learning process and the fertile atmosphere of learning as a unity of knowledge and communication. In the pedagogical process, the complexity of communication in the work of the teacher and students is revealed in diverse forms, enabling students to share their experiences, knowledge and new information, to encourage critical evaluation of their actions and the actions of others. Cognitive activity occurs in the interaction of the student and the teacher. In many respects the process of transfer and acquisition of knowledge depends on the atmosphere of cooperation and understanding of the participants.

Improving the educational process, its high results are achieved through activities and communication of the teacher and students.

A. Bodalev emphasizes that communication is, as a rule, «the interaction of people, in which each of the participants of this interaction, urged by more or less realizable motives, implementing certain objectives, for example, seeks to persuade the people

to whom he addresses, to show them the attitude to any fact, event, person, or learn something previously unknown, etc. But people can join in communication and do some kind of activity that requires them to cooperate...» [1, p. 41]. Cooperation is an integral part of teaching, research, social activities of students. Moreover, communication is characterized as a particular type of activity, without which there cannot be the development of a person as an individual, as a personality and individuality [1, p. 78]. Consequently, taking into account that the student develops in the learning process, we can say that communication is one of the most important types of his activities. However, many technical university students do not pay enough attention to foreign language communication as a factor of their personal and professional growth and development.

S. Rubinstein refers to communication, considering its correlation with the speech. «Speech is an activity of communication – expression, influence, informing – through language; speech is the language in action. Speech, together with the language and different from it is the unity of certain activities – communication...» [5, p. 382]. So, when learning English and English speech, students communicate and, at the same time, learn the language and improve their speech while communicating. Language acquisition is the result of special training activities. However, «to really learn the language it is necessary that it is not just learned, but enters into a student's life and work in the process of use, meeting the real needs of the speaker» [5, p. 397]. This is why in the classroom it is necessary to use all possible means of communication, including information and communication technology. It is necessary to develop a set of exercises which develop communication skills effectively and use real situations that may arise in the work of technical university students. The phenomenon of communication considered this way acts as a specific independent form of student's activity. Its result is a relationship with another person, with other people.

A. Leontiev, in his turn, basing on the «German ideology» considers language as the primary means of communication, and the development of communication – in the light of labor activity development and the evolution of consciousness [2, p. 236]. The speech activity is considered to be the most well-researched form of communication [2, p. 135]. A. Leontiev also raises the issue of «whether communication is a qualitatively special kind of social activity» and whether it is «to act as an independent molar unit of the activity» [2, p. 235]. The researcher notes that as «private activity» communication activity can be considered «when we deal with speech acts that have an independent objective (subordinate to the common goal of activity) and the in-

dependent motivation that does not coincide with the dominant motivation of the non-speech activity that is served by these speech acts» [2, p. 55]. In the English-language communication of students, we can observe the self-motivation, such as mastering the language for professional communication, or receiving or transmitting any foreign language information.

Communicative language teaching is used to engineering students but its application has faced problems and resistance in the English as a foreign language context though a positive relationship between communicative competence and language learning strategies has been reported.

Advocates of communicative language teaching recognized that many learners needed English in order to use it in specific occupational or educational settings. For them it would be more efficient to teach them the specific kinds of language and communicative skills needed for particular roles, (e. g., that of engineer) rather than just to concentrate on more general English. This led to the discipline of *needs analysis* – the use of observation, surveys, interviews, situation analysis, and analysis of language samples collected in different settings - in order to determine the kinds of communication learners would need to master if they were in specific occupational or educational roles and the language features of particular settings. The focus of needs analysis is to determine the specific characteristics of a language when it is used for specific rather than general purposes. Such differences might include: differences in vocabulary choice, differences in grammar, differences in the kinds of texts commonly occurring, differences in functions, differences in the need for particular skills. ESP courses address the language needs of university students, including engineers [7, p. 12].

Challenging speaking abilities – both fluency and accuracy – is eventually the aim of communicative method as it focuses on student and on the student's linguistic needs, meeting clear-cut objectives set by the trainer after the student's needs analysis [6, p. 438].

The worldwide increasing demand for good communication in the English language has increased significantly the responsibility of the English language teacher.

Rivers points out that while selecting the educational material, a teacher must first of all remember that the teacher's purpose is to teach students to interact freely with other people: to understand what others want to communicate and share with others what they want to share (as a response to a message or an addition to the exchange of information). He also offers a scheme of processes to learn how to communicate. The processes are divided into skill

acquisition and skill application. Skill acquisition includes: 1) knowledge, which is divided into perception (of units, categories and functions) and generalization (assimilation of rules regarding categories and functions); 2) reproduction, which is divided into articulation (training the sequence of sounds), and construction (training the formulation of utterances). Application of skills includes interaction (or real communication), which is divided into acceptance (comprehension of message), expression (communication of personal meaning) and motivation (communication) [8, p. 4]. The author also emphasizes that knowledge and intensive practice (skill acquisition) are not sufficient to ensure confident interaction. In practice this requires the practice of real targeted communication with others [8, p. 5].

50 Engineering students of Crimean Engineering and Pedagogical University were offered a survey in the form of 25 questions logically constructed to indicate their motivation of learning foreign languages. The study found that about 88% of students have positive attitude towards learning foreign languages and admit learning a foreign language to be a necessary attribute of the learning process. The students admit that while speaking, they face problems such as lack of grammar knowledge, lack of vocabulary, pronunciation skills, lack of foreign language communication practice. About 21% of students do not practice their language skills, but other students (79%) use English when dealing with foreigners, when working with a computer and in English classes. The research revealed that students do not understand the importance and purpose of exercises aimed at the development of communication skills (use of situations, case study, dialogues). About one third (32%) of students believe that English textbooks do not pay enough attention to speaking. Students express the thought that learning a foreign language requires time, desire, motivation, practice, textbooks and teaching aids, student exchange programs. Communicative exercises are used in the English language classes, but their number is insufficient, due to the limited time available for learning a foreign language. Students are interested in such exercises and would like to do them more often as in their opinion they are very useful. In the future we can develop a set of communication exercises with a focus on their effectiveness, practical orientation

and increasing motivation to learn foreign language communication.

Conclusion. Communication is a necessary condition for learning the English language by technical university students. Formation of the English-language communication skills of technical university students will be more effective if optimal pedagogical technology is included in the learning process, the complex of verbal and non-verbal means of English communication are used. In order to improve the efficiency of the process of formation and development of the English language communication skills of technical university students and to improve significantly their preparation for professional contacts abroad, it is necessary to develop a system of exercises for developing English speech (oral and written) activities (listening, speaking, reading) which would be practiced in a variety of English language communication training situations.

REFERENCES

1. Бодалев А. А. Личность и общение : избранные труды. / А. А. Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – 272 с.
2. Леонтьев А. А. Психология общения : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. А. Леонтьев. – [4-е изд.]. – М. : Смысл ; Издательский центр «Академия», 2007. – 368 с.
3. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев ; [под ред. А. А. Бодалева]. – М. : Издательство «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
4. Панферов В. Н. Психология общения / В. Н. Панферов // Вопросы философии. – 1971. – № 7. – С. 126 – 127.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : ЗАО «Издательство «Питер», 1999. – 720 с.
6. Nica M. Communicative Method in English Language Teaching [online resource] / Nica Marius. – URL : http://www.upm.ro/facultati_departamente/stiinte_litere/conferinta/situl_integrare_europeana/Lucrari2/Marius%20Nica.pdf.
7. Richards J. C. Communicative Language Teaching Today / Jack C. Richards. – New York : Cambridge University Press, 2006. – 48 p.
8. Rivers W. M. A Practical Guide to the Teaching of English as a Second or Foreign Language / Wilga M. Rivers, Mary S. Temperley. – New York : Oxford University Press, 1978. – 399 p.

УДК 378.147≈37.03

Тархан Л. З.

ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ НА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается переориентация процесса обучения со знаниецентрического на культуросообразное, которое призваны осуществлять педагоги высокой культуры с новым

мышлением и новым отношением к педагогическому труду, выделены и представлены компоненты культуросообразования обеспечения процесса обучения студентов и ориентирование их деятельности на культуросообразование. Правильная организация учебного процесса выступает действенным средством подготовки будущего преподавателя и формирования его организационно-педагогической культуры, что в будущем определит ценности культуры, осваиваемые студентами в организованной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: образование, организационно-педагогическая культура, профессиональная деятельность, учебный процесс, коммуникация, мотивация, обучение, управление, рефлексия, аттестация.

Тархан Л. З.

ВПЛИВ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВИКЛАДАЧА НА ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглядається переорієнтація процесу навчання із знаньсцентричного на культуросообразне, яке покликані здійснювати педагоги високої культури з новим мисленням і новим відношенням до педагогічної праці, виділені і представлені компоненти культуросообрання забезпечення процесу навчання студентів і орієнтування їх діяльності на культуросообранність. Правильна організація навчального процесу виступає дієвим засобом підготовки майбутнього викладача і формування його організаційно-педагогічної культури, що в майбутньому визначить цінності культури, які освоюються студентами в організованій професійній діяльності.

Ключові слова: освіта, організаційно-педагогічна культура, професійна діяльність, навчальний процес, комунікація, мотивація, навчання, управління, рефлексія, аттестация.

Tarkhan L. Z.

THE INFLUENCE OF THE ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL CULTURE OF A TEACHER ON THE IMPROVEMENT OF EDUCATIONAL ACTIVITY

Summary. The article deals with the re-orientation of a teaching process from the knowledge-centered to the culture conformable one. Teachers of high culture with new thought and new attitude toward pedagogical work are called to carry it out. Components of culture-mastering, providing the process of teaching students and orientation of their activity on culture creative work are presented in this paper. It becomes firmly established that the basic structural components of educational process, oriented on culture mastering are: communication, motivation, teaching, management, reflection and certification. The article shows the essential understanding of these components. Correct organization of educational process can come forward the effective mean of preparation of a future teacher and forming his organizationally-pedagogical culture, creative level, that in the future they will define values of culture, mastered by students in the organized professional activity. Successful educational process control is provided by the achievement of a student the planned results.

High-quality preparation of a specialist in pedagogical sphere, based on the valued attitude toward knowledge, is called to provide the high-quality teaching of future generation. Especially it concerns a teacher, as any discipline which he teaches foresees teaching creative work and culture.

Key words: education, organizational and pedagogical culture, professional activity, educational process, communication, motivation, teaching, management, reflection, certification.

Постановка проблеми. Образование является одной из ведущих отраслей экономического развития страны. От качества и уровня подготовки специалистов этой отрасли зависит настоящее и будущее государства. Образование, как и всякий продуктивный процесс, имеет свою продукцию, свою технику и профессиональные кадры.

Исходя из мировых тенденций изменений в образовательном процессе можно заключить, что ведущая роль в профессиональном образовании принадлежит педагогу, подготовленному к выполнению своей миссии на основе нового

профессионализма. Следует отметить, что реформирование образования в Украине является частью процессов обновления образовательных систем, которые осуществляются в последние двадцать лет в европейских странах и связаны с осознанием знаний как средства двигателя современного благополучия и прогресса. Эти изменения касаются создания новых подходов к образовательным стандартам, обновлению и пересмотру учебных программ, содержанию учебно-дидактических материалов, учебников, форм и методов обучения. Осуществлять эти изменения призваны педагоги высокой культуры с но-

вым мышлением и новым отношением к педагогическому труду, специфическим детерминантом которых является будущая деятельность студентов.

Основная проблематика образования выражается в отставании методологической и технологической культуры, разрыве между теорией обучения и практикой преподавания: преподаватели не всегда понимают логику функционирования педагогических систем, не четко владеют методами управления ими, не умеют компетентно провести анализ и обобщение результатов профессионально-педагогической деятельности.

Анализ основных исследований и публикаций показывает, что необходимость вооружения человека умениями и знаниями для обеспечения его гармоничного взаимодействия с технологичным быстроразвивающимся производством предопределило осознание понятия компетентности в обществе, которое базируется на знаниях, умениях и навыках, которые затем при накоплении опыта практической деятельности постепенно становятся качеством личности (В. И. Байденко, В. С. Безрукова, В. А. Болотов, Э. Ф. Зеер, И. А. Зимняя, О. Е. Лебедев, А. К. Маркова, А. М. Новиков, Т. Орджи, М. В. Пожарская, А. А. Пинский, Дж. Равен, В. В. Сериков, М. Холстед, А. В. Хуторской, В. Д. Шадриков, Б. Д. Эльконин, И. С. Якиманская и др.).

Нельзя не согласиться с пониманием ученых европейских стран, что целенаправленное приобретение знаний, умений и навыков, их трансформация в компетентности способствуют культурному личностному развитию, развитию технологий, способности быстро реагировать на требования времени (Е. В. Бондаревская, Б. Н. Боденко, Н. В. Кузьмина, Н. В. Кухарев, Ю. М. Лотман, Л. Л. Молчан, Н. А. Морозова, В. А. Сластенин, В. В. Соколова, Е. В. Шевцова и др.).

Цель статьи – выделить и представить компоненты культуросозидания продуктивного обеспечения процесса обучения студентов и ориентирования их деятельности на культуросозидание.

Изложение основного материала. Ведущим детерминантом целей и сущности профессионального образования выступает понятие «образованность» и дедуцируемое из него понятие «профессиональная подготовка», которая в современной социокультурной ситуации требует не только репродуктивных знаний, умений и навыков, но и творческого мышления, интеллекта, компетентности, креативности, проектно-деятельностной позиции, культурного опыта, социальной активности, способности к саморазвитию и самоактуализации.

Главной целью педагогического образования современности является становление такого

профессионала, который был бы не только компетентным в предметной области знания, не только образованным, но и обладал опытом передачи социально значимого опыта, представляющего в онтологическом плане процесс становления личности в соответствии с генетической и социальной программами. Вот почему нужны переход, переориентация образования со знаниецентрического на культуросообразное, которое будет способствовать повышению культуросозидания педагогических кадров. Ориентированность современного образования на культуросозидание и культуросозидание предполагает «уход» от мыслеполагания к мыслетворчеству, обеспечивает не только овладение готовыми знаниями, но и ориентирует на культуросозидание, на развитие креативности обучающихся [1, с. 138]. Все это определяет поиск новых путей и условий подготовки будущего профессионала отраслей образования.

Человек в своем существовании предстает как «возможность» и, проходя все этапы своего развития и образования, создает себя культурного и образованного, приобретает знания «для», преобразует их, обогащаясь и становясь социальной, культурной, профессионально грамотной личностью. В этом прослеживается потенциальность образования, формирования, становления и развития личности.

При правильной организации учебного процесса культура может выступить действенным средством подготовки будущего преподавателя и формирования его организационно-педагогической культуры, поскольку в будущем это определит ценности культуры, осваиваемые студентами в организованной деятельности.

Качественная подготовка специалиста педагогической сферы, основанная на ценностном отношении к знаниям, призвана обеспечить качественное обучение подрастающего поколения. Особенно это касается педагога, поскольку любая дисциплина, которую он преподаёт, предусматривает «научение» творчеству, культуре. В культуре отражено единство совершенства духовного и умственного развития.

Говоря о культуре человека, мы оцениваем его поведение, нравственность, манеры, уровень образования, его профессионализм. В данном случае «культурное» поведение важно для нас с точки зрения действий и поведения человека по отношению к другим людям и оценивания его поведения другими людьми. Взаимодействуя «культурно» с обществом и другими людьми, человек проникает в сферу бытия, демонстрируя в ней свои человеческие качества, формируя при этом в себе «оценочную систему», которая позволяет соотносить его собственные действия с

действиями других людей [2, с. 201].

Образование есть культура, ибо быть образованным – значит быть культурным. Обучаясь и совершенствуясь в течение жизни, человек повышает свой культурный уровень. Настоящий профессионал в сфере образования должен обладать высокой культурой. В свою очередь, процесс формирования педагога как профессионала и субъекта следует рассматривать в культурном аспекте. Человек, особенно преподаватель, лишенный широкого взгляда, соприкасающегося с идеей общекультурного кругозора, лишен методологической гибкости и зрелости, позволяющих одолевать неизбежные тупики мысли [3, с. 32–33].

Анализируя понятие «педагогическая культура» в контексте подготовки личности, ученые размышляют, какое место в педагогике культурообразования ему отводится. Воспитание и обучение, передача накопленного опыта ученикам, воплощение культурных ценностей в «знания и опыт обучающегося» – основная цель обучения; формирование педагогической культуры будущего педагога – условие его успешной профессионализации, вхождения его в профессию. При этом современный преподаватель любой учебной дисциплины должен обладать высоким интеллектом, большой научной эрудицией и педагогическим мастерством, глубокой убежденностью и нравственной чистотой, быть личностью высокой культуры, влюбленным в людей, в свою науку, в процесс обучения и воспитания.

Одно из существенных требований к культуре преподавателя – это знание потребности, способности, индивидуальных качеств и проявление уважения и высокой требовательности в освоении учебного материала к каждому студенту.

Основу процесса обучения составляют обучающие и обучающиеся, их взаимодействие имеет свои специфические особенности, которые в итоге и приводят к тому или иному результату. Как отмечали великие педагоги и философы прошлого, развитие и образование ни одному человеку не могут быть даны или сообщены. Всякий, кто желает научиться чему-либо, должен достигнуть это собственным напряжением, желанием [4].

Никакой педагог не сможет научить обучающегося, если тот не захочет учиться. Все усилия обучающего пропадут даром перед пассивной аудиторией, которая не прилагает усилий по усвоению тщательно подготовленных и мастерски изложенных знаний и умений. Вот почему современная педагогика ориентируется на педагогику сотрудничества, при которой обучающиеся будут трудиться по овладению знаниями и умениями наравне с обучающими.

Качество учебного процесса определяется квалификацией преподавательского состава учебного заведения, их работоспособностью, профессиональной компетентностью, степенью владения элементами педагогической *коммуникации*. Одно из условий создания благоприятного климата в коллективе – стремление к культуре общения всех участников образовательного процесса: студентов, преподавателей, сотрудников, руководства учебного заведения на всех уровнях [5, с. 6].

Владение искусством коммуникативной деятельности значительно облегчает процесс обучения, что в свою очередь сказывается на качестве обучения. Под коммуникативной деятельностью педагога на занятии понимается деятельность, направленная на организацию процесса общения с обучающимися, в ходе которого происходит передача учебного материала, восприятие и понимание обучающимися преподавателем, осуществляется взаимовлияние участников учебно-воспитательного процесса, организуется и управляется их совместная деятельность. Общение не сводится только к передаче знаний, оно выполняет также функцию эмоционального заражения, возбуждения интереса, побуждения к совместной деятельности. В этой связи преподаватель должен стать не только носителем и передатчиком учебной, научной информации, но и организатором познавательной деятельности студентов, учащихся, управляющим их самостоятельной работой, научным творчеством, т. е. культуросозидателем.

Профессиональное общение приобретает все большее значение в создании творческого климата, а через это и более эффективного осуществления функциональных задач профессионального обучения. Педагог, который владеет искусством общения, с большей эффективностью реализует свой творческий потенциал, более продуманно выбирает способы и средства обучения, профессиональнее управляет учебно-воспитательным процессом [6].

Особо отметим, что психолого-педагогический процесс, в результате которого деятельность приобретает для участника этого процесса личностный смысл, создает устойчивый интерес к ней и превращает внешне заданные цели его деятельности во внутренние потребности, позволяет обучающемуся быстро включиться в учебный процесс, поддерживать высокую степень интереса к нему, проявлять настойчивость в решении учебных задач. Речь идет о *мотивации* обучающихся. Высокий уровень мотивации могут иметь обучающиеся, если выбранная ими профессия престижна, пользуется спросом, высоко оплачиваемая и дает возможность даль-

нейшего творческого и служебного роста.

К сожалению, инерция традиционной педагогики еще очень велика и ориентирует преимущественно на стимуляцию побуждающих мотивов, на мотивацию достижения: получить высокие баллы, успешно сдать сессию и т. д. Вот почему выявление психолого-педагогических характеристик, способствующих появлению познавательной мотивации с последующей ее трансформацией в мотивацию профессиональную, представляет собой одно из наиважнейших направлений развития педагогики высшей школы, инновационных технологий обучения, формирование компетентного специалиста с творческим взглядом на свою деятельность. Как считают некоторые исследователи, наивысшим уровнем мотивации можно считать уровень, когда обучающийся решил заняться самообразованием [7, с. 155].

Обучение же, как основной компонент процесса подготовки специалиста, будет успешно выполнен тогда, когда обучающими будет реализована заранее разработанная технология обучения: от правильного построения учебных планов, набора дисциплин, их программ, впитавших в себя лучшие черты прошлого и современного опыта, до знания обучающегося как субъекта обучения, учитывающего тенденции развития науки и техники. И только оптимальный объем рационально скомбинированной учебной информации может быть усвоен обучающимися.

Известно, что перегруз информацией, пассивно накапливаемой студентами, приводит к тому, что по окончании курсов обучающиеся не в состоянии использовать полученные знания. Поэтому в последнее время в зарубежных учебных заведениях получила распространение организация занятий, когда обучающимся предоставляется возможность непосредственно на занятиях решать некоторые узловые задачи самостоятельно [7, с. 156].

Практика убедительно свидетельствует, что познавательная ценность лекций, семинаров, практических и лабораторных занятий, воспитательное значение процесса обучения зависят от задатков, склонностей, личных качеств преподавателя, его творческого отношения к делу.

Процесс подготовки современных специалистов является основным и центральным в деятельности любого высшего учебного заведения образования. Насколько оно будет качественным, зависит от стратегически и тактически правильного *управления* им на всех уровнях. На самом низком уровне (т. е. самом приближенном к процессу обучения) он управляется преподавателями, объединенными в структурную единицу высшего учебного заведения образования – ка-

федру.

Основной платформой образовательного учреждения в управлении качеством обучения являются технологические инновации в разработке образовательных программ и учебных планов, рабочих программ учебных курсов и дисциплин, организации и совершенствовании методического обеспечения образовательного процесса, осуществлении текущего контроля успеваемости и промежуточной аттестации обучающихся, в соответствии со своим уставом и нормативными требованиями. Тем самым технологические инновации приводят к существенному расширению множества педагогических методов и приемов, которые серьезно влияют на характер преподавательской деятельности, ход процесса обучения, деятельностного взаимодействия субъектов образования. В этой области деятельности организационно-педагогическая культура преподавателя проявляется в первую очередь в его умении заинтересовать, увлечь студента той или иной научной проблемой, выявить его способности, определить наиболее слабые места в подготовке и в соответствии с этим определить эффективные пути и методы педагогического воздействия.

Одна из основных задач педагога состоит в том, чтобы не только сообщить студентам какой-то комплекс знаний, но и научить их работать самостоятельно – учиться, что значительно труднее.

Особыми способностями являются *рефлексивные* способности – способность размышления о своем внутреннем состоянии; самонаблюдение; форма теоретической деятельности педагога, направленная на осмысление своих собственных действий; способ педагогического мышления; самопознание, раскрывающее специфику своего духовного мира, интеллекта; самоанализ. Рефлексивные способности являются главными в профессиональной деятельности любого человека, а преподавателя – прежде всего, так как обеспечивают управление учебным процессом студентов и самоуправление одновременно.

Отметим, что качественное управление учебным процессом обеспечивает достижение обучающимися планируемых результатов путем решения задачи контроля уровня усвоения знаний и умений и коррекции процесса обучения при отклонении его от планируемого. Контроль и *аттестация* являются той обратной связью, которая позволяет обеспечить управляемость процесса обучения и продемонстрировать достигнутые результаты. Аттестация является завершающим этапом процесса обучения.

Контроль процесса обучения и успешности студента, как известно, осуществляется на всех

этапах (курсах) обучения. В соответствии с реалиями сегодняшнего дня, необходимо учитывать разный уровень способностей студентов, чтобы различным образом проводить их подготовку и аттестацию, т. е. необходим дифференцированный подход. По окончании же учебного заведения при аттестации будет учитываться рейтинговая оценка успешности студента, на основании которой присваиваются различные квалификации.

Причиной присвоения низких квалификаций является многолетняя практика комплектования состава обучаемых. Главный принцип отбора основан на тестовых испытаниях, которые практически не имеют отношения к профессиональной направленности, не учитывают специфических особенностей производственной отрасли, в которой должен трудиться будущий выпускник.

Выводы. Основными структурными компонентами учебного процесса, ориентирующимися на культуросозидательство, как показывает практика, являются коммуникация, мотивация, обучение, управление, рефлексия и аттестация.

Качество в процессе подготовки специалиста может гарантироваться реализацией заранее разработанной технологии обучения и контроля ее выполнения. Компонент же управления учебным процессом позволяет ввести контроль успеваемости и обеспечить коррекцию элементов процесса для достижения целей обучения.

Опыт лучших преподавателей показывает, что при умелом руководстве занятиями студентов, их мотивации, при проведении внеучебных мероприятий (курсовые, дипломные и другие работы) удается активно воздействовать на

учебно-воспитательный процесс в целом и культуросозидание в частности.

Формы контроля и коррекции учебного процесса могут быть самыми разнообразными и зависят от творческого уровня преподавателя, его организационно-педагогической культуры, необходимость изучения которой очевидна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Янова М. Г. Диагностика организационно-педагогической культуры будущего учителя / М. Г. Янова // Вестник КГПУ. – 2011. – № 2. – С. 136–143.
2. Антонов В. Ю. Культурология / В. Ю. Антонов, С. П. Позднеева, Р. В. Маслов. – М. : Научная книга, 2001. – Ч. 1 : Истоки культуры. – 322 с.
3. Князева М. Л. Ключ к самосозиданию / М. Л. Князева. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 253 с.
4. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии / В. П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1989. – 192 с.
5. Тархан Л. З. Коммуникативные процессы в педагогической деятельности : [учебное пособие] / Л. З. Тархан. – Симферополь : ИТ «АРИАЛ», 2013. – 192 с.
6. Тархан Л. З. Педагогическая коммуникация как аспект управленческой деятельности инженера-педагога // Science and education (Наука и образование) : сб. тр. Междунар. науч.-метод. семинара, 13–20 декабря 2011 г., г. Дубай (ОАЭ). – Хмельницкий : ХНУ, 2011. – С. 106–109.
7. Дабагян А. В. Совершенствование профессиональной подготовки и переподготовки специалистов в современных условиях / А. В. Дабагян, А. М. Михайличенко. – Харьков : ХПИ, 1996. – 296 с.

УДК 378:[37.13:37.032]

Чередниченко Л. А.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті досліджено теоретичні аспекти проблеми професійного становлення особистості, висвітлено детермінанти успішного професійного становлення майбутнього вчителя початкової школи в системі сучасної вищої освіти, серед яких визначені організація навчально-виховного процесу, що стимулює розвиток індивідуальних особливостей і особистісних якостей професіонала, проведення цілеспрямованої роботи з активізації професійної мотивації у студентів, формування у майбутнього вчителя прагнення до проектування свого професійного розвитку, оцінки й аналізу власного професійного «Я», професійного самовдосконалення.

Ключові слова: професійне становлення, майбутній учитель початкової школи, вища освіта, мотивація.

Чередниченко Л. А.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье исследованы теоретические аспекты проблемы профессионального становления личности, представлены детерминанты успешного профессионального становления будущего учителя начальной школы в системе современного высшего образования, среди которых выделены организация учебно-воспитательного процесса, стимулирующего развитие индивидуальных особенностей и личностных качеств профессионала, проведение целенаправленной работы по активизации профессиональной мотивации у студентов, формирование у будущего учителя стремления к проектированию своего профессионального развития, оценке и анализу собственного профессионального «Я», профессиональному самосовершенствованию.

Ключевые слова: профессиональное становление, будущий учитель начальной школы, высшее образование, мотивация.

Cherednichenko L. A.

THEORETICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL GROWTH OF A FUTURE ELEMENTARY SCHOOL TEACHER IN THE SYSTEM OF TODAY'S HIGHER EDUCATION

Summary. The article investigates the theoretical aspects of personality's professional growth. The determinants of successful professional development of future elementary school teacher in the modern system of higher education have been presented.

In the article the future teacher professional development is seen as a long, purposeful process of skills development aimed at the formation of a coherent system of professional knowledge to gain experience of their use in practice, the development of significant professional and personal qualities of the future teacher, readiness to constant self-improvement and self-development that will ensure a successful self-realization in his subsequent teaching.

Among the determinants of successful professional development of future elementary school teacher during his studies at the higher educational institution the most important are: organization of the educational process which stimulates the development of individual characteristics and personality traits of a professional; providing a focus for enhancing the professional motivation of students and their desire to evaluate and analyze their own professional «I» and professional self-improvement.

Key words: professional growth, future elementary school teacher, higher education, motivation.

Постановка проблеми. Нові перетворення в сучасному суспільстві потребують удосконалення всіх сфер життя, в тому числі й системи освіти, яка повинна бути спрямована на вдосконалення якості професійної підготовки майбутнього вчителя відповідно до мінливих умов освітнього простору України. Традиційне сприйняття вищої освіти як процесу оволодіння професійними знаннями, вміннями та навичками змінюється новим, більш широким поглядом на освіту як на процес професійного становлення особистості майбутнього фахівця, що забезпечить найповніше особистісне зростання, а в подальшому – успішну самореалізацію кожної людини в професії. Професіонал у галузі освіти має усвідомлювати свої перспективи й можливості у фаховій сфері, накопичувати власний досвід на рівні самопізнання й самовдосконалення, розвивати рефлексивне професійно-педагогічне мислення, прагнути досягти вершин педагогічної майстерності тощо. Тому в умовах переходу вищих навчальних закладів на нові моделі в освіті і технології навчання вагомим місцем посідає вивчення проблеми професійного становлення майбутнього вчителя початкової школи у процесі професійної підготовки.

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Розгляду проблеми професійного становлення особистості присвячені роботи таких науковців, як О. Акулова, Е. Зеєр, Т. Кудрявцев, Є. Клімов, С. Писарева, Н. Радіонова, В. Слободчиков, А. Тряпціна та ін. На основі теоретичного аналізу наукової літератури можна зробити висновок щодо існування різних підходів до тлумачення поняття «професійне становлення майбутнього вчителя». Але у визначенні сутності цього процесу виявляється певна єдність у поглядах різних учених, які займалися вивченням цієї проблеми. Наведемо декілька прикладів.

Так, у дослідженнях Е. Зеєра професійне становлення фахівця розуміється як процес формування особистості, що адекватне вимогам професійної діяльності [1, с. 51]. Такий підхід до розуміння процесу становлення дозволяє говорити про те, що особистість у цьому процесі повинна змінитися так, щоб відповідати цим вимогам. Також зазначається, що професійне становлення – це тривалий, багаторічний, практично нескінченний процес, який припускає можливість безмежного розвитку людини і пов'язаний з різними цілями та має різний зміст на різних вікових етапах.

В. Слободчиков розглядає процес становлення як складову процесу розвитку. Учений визначає, що категорія «розвиток» одночасно утримує в собі як мінімум три процеси: становлення, формування, перетворення. А сам процес становлення автор розглядає як перехід від одного певного стану до іншого – більш високого рівня, як єдність вже здійсненого та потенційно можливого [2].

Схожі погляди простежуються й у наукових працях Т. Кудрявцева, який розглядає професійне становлення як тривалий процес розвитку особистості з початку формування професійних намірів до повної реалізації себе в професійній діяльності. Дослідник зазначає, що центральною ланкою цього процесу є професійне самовизначення [3, с. 41–42].

Водночас О. Акулова, С. Писарева, Н. Радіонова, А. Тряпціна визначають професійне становлення особистості як «складний процес професійного самовиховання, самоосвіти, самонавчання, який здійснюється в єдності з професійним вихованням, освітою, навчанням, спрямований на розвиток особистісного потенціалу» [4, с. 466].

Таким чином, з огляду на представлені підходи з проблеми дослідження, ми розуміємо професійне становлення майбутнього вчителя як довготривалий, цілеспрямований процес оволодіння професією, спрямований на формування цілісної системи професійних знань, набуття досвіду їх використання у практичній діяльності, розвиток професійно значущих і особистісних якостей майбутнього вчителя, готовності до постійного самовдосконалення і саморозвитку, що забезпечить успішну його самореалізацію у подальшій педагогічній діяльності.

Мета статті – розглянути теоретичні підходи до проблеми професійного становлення особистості, виокремити основні детермінанти успішного професійного становлення майбутніх учителів початкової школи у процесі професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Під професійним становленням фахівця, загалом, розуміють процес прогресивної зміни, розвитку його особистості внаслідок соціальних впливів, професійної діяльності і власної активності, спрямованої на професійне зростання, пошук оптимальних прийомів якісного виконання діяльності у відповідності до індивідуально психологічних особливостей людини.

Загалом, процес професійного становлення особистості можна розділити на послідовні етапи, які є взаємообумовленими. На першому етапі (етапі професійного самовизначення) відбувається первинна орієнтація у сферах трудової дія-

льності, формування професійних намірів особистості й усвідомлений вибір майбутньої професії на основі врахування своїх інтересів, захоплень та індивідуально-психологічних особливостей. Психологічним критерієм успішності проходження цієї стадії є відповідність обраної професії або спеціальності вимогам ринку праці і потребам самої особистості.

На другому етапі (етапі професійного навчання) здійснюється професійна підготовка за певним напрямом, яка спрямована на формування безпосередньо професійної компетентності фахівця, на його професійне становлення. На цьому етапі відбувається освоєння системи професійних знань, умінь і навичок, розвиток властивостей і якостей особистості, які необхідні для кваліфікованого виконання професійної діяльності. Психологічним критерієм успішного проходження цієї стадії є проектування власного професійного розвитку, динаміки професійного зростання, знаходження особистісного сенсу в професії.

На третьому етапі (етапі професійної реалізації) здійснюється професійне вдосконалення спеціаліста за тим чи іншим фахом, яке спрямоване на якісне виконання професійних завдань, підвищення рівня його професійної майстерності, формування власного індивідуального стилю діяльності. Психологічним критерієм успішного проходження даної стадії служить активне оволодіння професією в умовах реального трудового процесу і виробничих відносин, самоствердження в професії й прагнення до самовдосконалення.

Стосовно питання професійного становлення майбутніх учителів початкової школи, що відбувається в рамках професійної підготовки у вищих навчальних закладах, зазначимо, що цей процес є доволі складним. Він потребує врахування специфіки студентського віку як важливої стадії особистісного розвитку, виявлення сутності етапів та детермінуючих факторів становлення професіонала у сфері початкової освіти, визначення ролі і місця здібностей, інтересів, мотивів та індивідуально-особистісних особливостей у формуванні професійно важливих якостей спеціаліста, а також оптимізації умов здійснення успішного професійного розвитку.

Прийнято вважати, що основними напрямами підготовки майбутнього вчителя є комплекс методологічних, педагогічних, методичних проблем, які ставляться і розв'язуються через залучення студентів вищої школи до практичної педагогічної діяльності, спрямованої на підвищення рівня їхнього професіоналізму. Так, професійне становлення майбутніх учителів початкової школи в процесі навчання у вищій здійсню-

ється на основі нарощування знань і формування на їх основі професійних умінь і навичок у відповідності з вимогами кваліфікаційної характеристики професії: формування готовності студентів до розуміння змісту педагогічної діяльності вчителя; розвиток умінь і навичок відповідно до умов майбутньої професійної діяльності; оволодіння технологіями навчання, що використовуються у навчальному процесі початкової школи; складання індивідуально-орієнтованих програм, що сприяють розвитку професійних здібностей майбутнього вчителя; формування методологічної культури педагога, його готовності до інноваційної діяльності тощо.

Крім того, професійна підготовка у вищій вимагає також формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкової школи, яка характеризується вичерпними знаннями предмета і об'єкта діяльності, уявленнями про специфіку і особливості професійної діяльності у початковій школі, вміннями й здатністю вирішувати конкретні проблеми, з якими зустрічається вчитель у своїй роботі, розбиратися в будь-якому нестандартному питанні, об'єктивно оцінювати якість своєї роботи та її наслідки, тобто це майстерність, яка полягає не тільки у розумінні, але й у вирішенні проблем, пов'язаних з професійною діяльністю. Саме тому формування компетентності характеризує становлення особистості й індивідуальності професіонала.

Отже, зовнішнім фактором професійного становлення майбутнього вчителя початкової школи є навчально-виховний процес у ВНЗ, що повинен виходити за межі традиційного засвоєння знань, умінь і навичок і синтезувати у собі індивідуальні властивості та особистісні якості професіонала. До внутрішніх факторів слід віднести процеси самопізнання, оцінки й аналізу власного професійного «Я», самовдосконалення (самостворення), в основі яких виступає готовність і здатність особистості до рефлексивної діяльності.

Підготовка до рефлексивних дій є важливою особливістю і необхідністю у процесі професійного становлення майбутнього вчителя початкової школи, запорукою розвитку його професійних якостей, а також механізмом, який забезпечить у майбутньому неперервність розвитку педагогічної майстерності педагога. Тому психолого-педагогічний цикл засвоєння знань повинен завершуватися не лише їхнім узагальненням і систематизацією, а бути спрямованим на професійну рефлексію.

На нашу думку, процес професійної підготовки у навчальному закладі повинен орієнтуватися на використання ряду засобів активізації професійного становлення студентів у формах як

цілеспрямованого застосування психодіагностики професійно важливих якостей, консультування, так і спеціальних тренінгів професійного і особистісного зростання, спрямованих на активізацію відповідних структур в особистості майбутнього спеціаліста. Участь у тренінгових програмах дозволить студентству оволодіти системою відповідних знань, сприятиме зростанню самопізнання учасників, стимулюватиме розвиток здатності аналізувати власну поведінку.

Оптимізація процесу особистісно-професійного становлення фахівця також повинна включати необхідність формування у нього професійно значущих установок. Тому серед детермінант успішного професійного становлення майбутніх учителів початкової школи у період навчання у ВНЗ також можна виокремити організацію цілеспрямованої роботи з активізації професійної мотивації у студентів. У цьому контексті навчально-виховний процес повинен забезпечувати умови для формування у студентів таких груп інтересів, потреб, переконань, які б спрямовували їх на особистісну та професійну самореалізацію і стимулювали до самовдосконалення.

На наш погляд, одним з ефективних засобів вирішення цього завдання є знайомство студентів з професіограмою моделі успішного фахівця, а також з професіограмою моделі неефективного робітника, який не досяг професійного успіху, щоб майбутній педагог мав уявлення як про еталони необхідних професійних проявів, так і приклади того, чого потрібно намагатися уникати. Професіограма віддзеркалює простір професії, завдяки чому майбутній учитель початкової школи намагатиметься більш чітко уявити собі комплекс завдань, які він повинен ставити перед собою в професійній діяльності, за рахунок чого можливий подальший розвиток професійних якостей, які будуть необхідні майбутньому фахівцю для досягнення високого рівня професіоналізму.

Також для формування власного професійного «Я» у процесі професійного становлення майбутнього вчителя початкової школи необхідно стимулювати студентів до проектування свого професійного розвитку, транслюювання власних прагнень у системі професійної діяльності, тим самим вибудовувати програму професійного самовиховання з врахуванням таких параметрів, як динаміка професійного зростання, гальмівні умови та чинники, зміни мотивів професійного розвитку та сприятливих чи гальмівних чинників, використання різноманітних методик для особистісно-професійного розвитку.

Висновки. Отже, задля досягнення успіху у професійному становленні майбутнього вчителя початкової школи на основі викладу деяких тео-

ретичних положень можливо сформулювати наступні висновки: професійне становлення особистості має психологічну й соціальну обумовленість; процес професійного становлення особистості майбутнього вчителя початкової школи індивідуально своєрідний, але можна визначити характерні загальні ознаки та закономірності; в основі професійного становлення майбутнього педагога є пошук особистісного сенсу в професії й усвідомлене проектування своєї подальшої педагогічної діяльності; професійна підготовка в системі вищої освіти є підґрунтям для успішної реалізації майбутнього фахівця у педагогічній діяльності.

Перспективним ми вважаємо вивчення механізмів професійного становлення майбутнього педагога, що сприятиме оптимізації процесів професіоналізації та особистісного розвитку в ході професійної підготовки з урахуванням ре-

формування системи освіти та потреб сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Э. Ф. Зеер. – М. : Академия, 2006. – 240 с.
2. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека : учеб. пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школьная Пресса, 2000. – 416 с.
3. Кудрявцев Т. В. Психология профессионального обучения и воспитания / Т. В. Кудрявцев. – М. : Изд-во МЭИ, 1986. – 346 с.
4. Таран І. В. До проблеми професійного становлення майбутнього вчителя у процесі навчання у вищому навчальному закладі / І. В. Таран // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2012. – Випуск 24 (77). – С. 465–471.

УДК 37:005:316

Яшник С. В.

ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИХ АСПЕКТІВ УПРАВЛІННЯ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ

Анотація. Аналізуються наукові підходи щодо сутності поняття «управління», що розглядаються у розрізі як міждисциплінарних науково-практичних, так і у психологічних аспектів. Управління вважається соціальним феноменом, що дає можливість вивчення специфіки змісту, об'єкта та завдань управлінської діяльності. Управління відноситься до сфери професійної компетентності фахівця, відповідно приділяється увага дослідженню питання трудових ресурсів як інтегральної функції управління. Вказується, що технократичному розумінню поняття «управління» протиставляється акцент на знаннях про психіку людини.

Ключові слова: управління, менеджмент, управлінська діяльність, суспільні відносини, керівник, трудові ресурси, психологія управління.

Яшник С. В.

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ УПРАВЛЕНИЯ КАК СОЦИАЛЬНОГО ФЕНОМЕНА

Аннотация. Анализируются научные подходы к определению сущности понятия «управление», которые рассматриваются в разрезе как междисциплинарных научно-практических, так и психологических аспектов. Управление считается социальным феноменом, что дает возможность изучения особенностей содержания, объекта и задач управленческой деятельности. Управление относится к сфере профессиональной компетентности личности, соответственно уделяется внимание исследованию трудовых ресурсов как интегральной функции управления. Указывается, что технократическому пониманию понятия «управление» противопоставляется акцент на знаниях о психике человека.

Ключевые слова: управление, менеджмент, управленческая деятельность, общественные отношения, руководитель, трудовые ресурсы, психология управления.

Yashnik S. V.

THE STUDIES OF INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC AND PRACTICAL ASPECTS OF MANAGEMENT AS A SOCIAL PHENOMENON

Summary. The article analyzes the nature of scientific approaches to the concept of «management». Technology is caused by the parameters of specific technological processes of a man, who depends on public

relations and social and cultural environment. Technology of production in terms of the type of society (traditional, industrial, informational) are very different, while management practices in human terms in different types of society do not undergo drastic changes. Management is considered in the context of interdisciplinary, scientific and practical, and in the psychological fields. Management considers a social phenomenon that enables the study of specific content item, and management tasks. Governance refers to the sphere of professional competence of the expert. According to the research it focuses on how an integrated workforce management functions. Attention is focused on the need for employee participation in the management of the organization. Generalizations about the peculiarities of the production management are made which is to understand the indissoluble unity of the management of psychological laws. It is claimed that the technocratic understanding of the concept of «governance» is opposed to the emphasis on knowledge of the human psyche.

Key words: *management, management activities, public relations manager, human resources, management psychology.*

Постановка проблеми. Знання закономірностей управління розглядаються сьогодні як необхідний компонент загальної культури фахівця будь-якої галузі. Це цілком можна віднести до сфери професійної компетентності фахівця. Освітній рівень майбутнього фахівця і його кваліфікація обов'язково спричинять включення його до системи управління, займання у ній певного місця. Умовою його ефективної професійної діяльності і життєвого успіху є знання організаційних та управлінських закономірностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальним основам управління свої наукові розвідки присвятили дослідники Є. Березняк, І. Дмитренко, Г. Єльнікова, В. Маслов, В. Пикельна. Існують плідні здобутки вчених, які розглядають специфіку змісту, об'єкта та завдань управлінської діяльності (В. Лозниця, В. Рибак, В. Рябченко, Є. Ходаківський, Ю. Богоявленська, Т. Гаврилко, Л. Панасенко Т. Грабар). Дослідження інтегральної функції управління трудовими ресурсами проводили Л. Балабанов, О. Сардак, Л. Стаут, Дж. Мілкович, Дж. Бордо, М. Армстронг, В. Мова. Управління виробничою сферою розглядається такими вченими, як В. Абчук, А. Борисов, А. Воронцов. Управління як психологічна категорія досліджувалася А. Карповим, Г. Щокіним, С. Комінком, О. Самборською, Т. Федотюком, С. Ніколенком, Т. Грабарем, С. Бочаровою, О. Землянською, Н. Будиянским, В. Розановою, В. Панкратовим, В. Титовим, В. Свистун та ін.

Мета статті – проаналізувати наукові підходи щодо сутності поняття «управління», що розглядаються як у міждисциплінарних науково-практичних, так і у психологічній галузях.

Виклад основного матеріалу. Синонімічні поняття «управління» і «менеджмент» вчені розмежовують і вважають самостійними, оскільки вони мають специфіку у змісті, об'єкті та завданнях. «Управління» вважається ширшою категорією відносно поняття «менеджмент». У широкому розумінні управління – це функція будь-якої системи, що спрямована як на збереження своїх основних властивостей та попереднього

режиму функціонування, так і на переведення його в інший режим у відповідності до цілей управління, що передбачає виконання певних програм, які забезпечують функціонування системи, сприяючи її розвитку та досягнення цілей. У системі управлінських понять «менеджмент» має більш вузьке значення, воно також пов'язане з економічним управлінням, господарюванням, вмінням володіти чимось, виконувати якусь роботу тощо.

Відповідно до природи систем (технічна, біологічна, соціальна), виділяються основні сфери управління: управління системами машин і технологічними процесами; управління процесами, які відбуваються у живих організмів; управління діяльністю людських колективів. Відповідно під управлінням у виробничій сфері вчені розуміють цілеспрямовані впливи на колективи людей для організації і координації їх діяльності в процесі виробництва.

Для забезпечення роботи системи управління у виробничій сфері необхідно володіти даними, що забезпечать ефективність управлінських впливів: а) метою управління; б) ідеальною моделлю майбутнього функціонування об'єкта; в) моделлю фактичного стану об'єкта для порівняння із ідеальною моделлю; г) інформацією, яка спрямована на усунення відхилення фактичної моделі від ідеальної. Наявність цих даних забезпечить виконання основних фаз управління: планування, обліку і аналізу, регулювання [1, с. 33–35].

В економічній літературі управління розглядається як стратегія: процес формування довгострокових цілей розвитку, визначення якісних і кількісних шляхів їх досягнення; частина управлінської діяльності щодо випрацювання шляхів і способів реалізації поставлених цілей, які забезпечують узгодження рішень у системі управління. Відповідно, основними характеристиками стратегії управління є: а) орієнтація на зміни; б) орієнтація на середовище і місце у середовищі; в) врахування і використання всіх можливостей для виживання у сучасній та тривалій перспек-

тиві; г) вдосконалення техніки і технології, як основного ресурсу виживання тощо [2, с. 195].

Для того щоб проаналізувати сутність управління, В. Рибак і В. Рябченко [3] пропонують розглянути його у розрізі суспільно-політичних моделей суспільства. Еволюцію теорії управління вчені вивчають у розрізі цивілізаційної історії, поділу на типи суспільств (традиційне, індустріальне, інформаційне), що обумовлювалось розвитком виробляючої економіки. Зокрема, традиційному суспільству характерне архаїчне сільське господарство; індустріальному – промислове виробництво й механізоване сільське господарство; інформаційному – новітні постіндустріальні технології у промисловому і сільськогосподарському виробництві, в яких провідна роль належить інформаційним технологіям.

Якісні зміни у виробництві вимагали відповідних змін і в його управлінні. Звідси слідує висновок, що з розвитком виробничої сфери економіки мало розвиватись і управління в цій сфері. Тому вчені вважають, що поняття «управління» необхідно розглядати у таких двох важливих вимірах: 1) технологічному, що зумовлений параметрами конкретних технологічних процесів; 2) людському, який залежить від суспільних відносин і соціокультурного середовища, в рамках якого розвивається технологічний процес.

Технологічний вимір управління має універсальний характер та зумовлюється дотриманням вимог параметрів технологічного процесу. Для того щоб був сенс у впровадженні і використанні певних технологій, у відповідному виробництві його мусять дотримуватись всезагально, незалежно від типу суспільства, світоглядних орієнтирів, рас, вірувань і переконань.

Людський вимір управління крізь призму відносин між керівниками і виконавцями технологічних процесів потрібно розглядати через призму форм влади і суспільних відносин, що панують у конкретному суспільстві незалежно від його стадії розвитку за технолого-економічними критеріями.

Технології виробництва кожної галузі у розрізі типу суспільства різьчемо відрізняються, оскільки досить швидко змінюються моделі ринку, споживання, розвиток науки і культури, знаряддя праці, кваліфікація працівників тощо. При цьому методи управління в людському вимірі у різних типів суспільства не зазнають різьччих змін. Тобто всі сучасні методи управління індустріального чи інформаційного суспільства на практиці зводяться до універсального методу «батога і пряника», що найяскравіше повинно було б характеризувати традиційне суспільство. Спостерігається невідповідність технологічного виміру управління з людським, що полягає у не-

можливості реалізації моделі керівник-лідер в авторитарній системі влади, оскільки це суперечить авторитарно-експлуататорському механізму [3, с. 42–46].

Отже поняття «менеджмент» є вужчим за поняття «управління», оскільки означає один із видів управління, що стосується різних аспектів діяльності керівника, тоді як управління охоплює всю сукупність людських взаємин: «управління передбачає керівництво людьми і відносинами між ними в системі ділового спілкування та взаємодії, координацію і організацію їх діяльності, ефективне використання всіх засобів, спрямованих на виконання накреслених цілей і запланованих завдань організації раціональним і гуманним, економічним і правовим шляхом» [4, с. 10].

Дослідники В. Мова, Т. Гаврилко, Л. Панасенко менеджмент розглядають як управління, керівництво сумісною людською діяльністю, а не роботою машин і механізмів, не індивідуальною працею як такою, взятою ізольовано від її соціально-економічного оточення [5, с. 3].

Це дає можливість вважати менеджмент специфічним видом управлінської діяльності, який пов'язаний з організацією досягнення мети підприємства. Відповідно, менеджмент можна розглядати через його специфічні базові функції, що полягають в інтеграції всіх ресурсів для досягнення завдань організації, а саме: цілепокладання; організація (діяльності, рішень, відношень); підтримка мотивації і комунікації; визначення одиниць виміру і показників діяльності (оцінка, аналіз і інтерпретація результатів); сприяння розвитку персоналу і забезпечення саморозвитку як суб'єкта управління. Отже призначення менеджера полягає в оптимізації довірених йому ресурсів (виробничих, фінансових, людських) для отримання найкращих результатів, найбільшого ефекту з найменшими затратами при контрольованих опосередкованих наслідках [5, с. 27–28].

Основною інтегральною функцією менеджменту вчені (Л. Балабанова, О. Сардак, Л. Стаут, Дж. Мілкович, Дж. Бордо, М. Армстронг, В. Мова) вважають управління трудовими ресурсами. Відповідно, персонал є основним елементом усієї системи управління.

Управління персоналом являє собою процес планування, наймання, оцінювання, розвитку та мотивації, спрямований на ефективне його використання та досягнення цілей підприємства і працівників. У розрізі головних аспектів управління персоналом (техніко-технологічний, організаційно-економічний, правовий, соціально-психологічний педагогічний) вчені виділяють такі завдання, що стоять перед управлінням пер-

соналом:

- розробка і реалізація кадрової політики;
- розробка штатного розпису відповідно до стратегії підприємства;
- розробка професійно-кваліфікаційних вимог (професіограм, моделей посад);
- забезпечення робочих місць фахівцями, підбір і відбір персоналу;
- регулювання руху персоналу;
- ділове оцінювання персоналу, соціально-психологічна діагностика, тестування;
- навчання персоналу;
- аналіз і координація міжособистісних взаємин, запобігання соціальним конфліктам, небажаним стресам;
- формування резерву персоналу, лізинг персоналу, прогнозування розвитку персоналу, планування ділової кар'єри, аналіз потреби в персоналі;
- управління зайнятістю;
- професійна адаптація персоналу;
- регулювання трудових відносин, вимог психофізіології, етики, естетики, економіки праці [6, с. 19–20].

У сучасних нестабільних умовах ринку людський фактор розглядається як стратегічний, що забезпечує ефективність функціонування підприємства. Поняття «управління персоналом» Л. Стаут у розглядає із двох позицій: 1) як функцію менеджменту, що пов'язана із кадровим забезпеченням та продуктивністю праці людей, зводиться до серії прийняття рішень у сфері стосунків із найнятими працівниками (NR), які впливають на ефективність діяльності працівників і організації в цілому; 2) як стратегічний і послідовний підхід (HRM), що полягає не у вдосконаленні систем і процесів організації, а у розвитку працівників як найціннішого активу організації, які вносять основні здобутки в досягнення її цілей.

Вчений наголошує, що традиційна система управління, заснована на контролі і акцентуванні на штаті вищих адміністративних службовців, у сучасних умовах втратила свою ефективність. Акцентується увага на необхідності участі працівників у процесах управління організацією. Нові принципи менеджменту повинні будуватись на спонуканні працівників самостійно прагнути до досягнення цілей організації. У питаннях людських стосунків з співробітниками обґрунтовується доцільність застосування ситуаційного управління, оскільки працівники як об'єкт управління не є статичними. Під ситуаційним управлінням вчений розуміє узгоджене застосування директивного та підтримуючого управління із врахуванням та його адаптацією до здібностей співробітників, які можна диферен-

ціювати за відповідними рівнями [7, с. 17–18, 88; 8, с. 50].

Аналіз теоретичної бази проблеми щодо управління персоналом дозволяє виділити два підходи: «управління людськими ресурсами», «управління людськими стосунками» (класичний підхід). Основною відмінністю моделі «управління людськими ресурсами» є переосмислення ролі і функції кожного співробітника як суб'єкта з активною позицією, особисто відповідального за результати власної праці. Відповідно змінюються стратегії стосовно стилю управління персоналом, організації та мотивації праці, переосмислюються вимоги до сучасного менеджера [5, с. 37].

Отже, категорії «менеджменту» і «управління» вченими розглядаються як міждисциплінарні, так і психологічні науково-практичні галузі. У контексті розуміння ролі людини в управлінському процесі виникають такі нові наукові напрямки, як психологія менеджменту та психологія управління.

Психологія менеджменту вивчається у численних працях. Відходячи від того, щоб вважати менеджмент міждисциплінарним напрямком, оскільки це звужує його значення і сферу впливу, В. Лозниця основну функцію менеджера та його основні уміння вбачає у стимулюванні роботи працівників, розкритті їх творчих можливостей, розумінні психологічної сумісності з метою оптимальної кооперації праці персоналу, будівні власного іміджу та іміджу організації тощо. Вчений зазначає, що психологія менеджменту – це «галузь психологічної науки, основу якої становлять психологія управління, частково психологія маркетингу та інші аспекти психологічних наук, які певним чином відображені в діяльності менеджерів та використання яких зумовлюють успішну діяльність організації в умовах ринкової економіки» [9, с. 17].

Хоча Г. Щокін рекомендує розглядати менеджмент як міждисциплінарний напрям, проте його мету вбачає насамперед у вивченні і психологічному забезпеченні вирішення проблем організації в умовах ринкової системи господарювання. Відповідно, предметом дослідження мають виступати психологічні явища у діяльності організації. Психологічними чинниками, які зумовлюють ефективність праці менеджера, є такі:

- психологічне забезпечення діяльності менеджера (вирішення проблем професійного самовизначення управлінців та їх професійної підготовки);
- пошук та активізація резервів управлінського персоналу (оцінка та добір менеджерів для потреб організації);
- поліпшення соціально-психологічного кліма-

ту, розуміння персоналом цілей та цінностей організації, вдосконалення культури ділових взаємин;

- психологічне забезпечення довгострокових цілей організації, що полягає у створенні ділових механізмів управління організацією як соціотехнічною системою [10, с. 289–300; 9, с. 16; 4, с. 11].

Технократичному розумінню поняття «управління» протиставляється акцент на знаннях про психіку людини. Можна зробити спробу виявити психологічні характеристики процесу управління, виходячи із змісту поняття «управління», його семантики, його значення, яке фіксує ці характеристики. Поняття управління походить від слів «правий», «правити». Для тлумачення цих слів скористаємось словником В. Даля «Толковый словарь живого великорусского языка». Отже, «Правый – истинный. Право – уверенье в истине чего-либо; данная кем-либо и признанная обычаем власть. Право на что – основательность, законность. Правской – правдивый, истинный, подлинный, настоящий. Править – прямить, исправлять, выправлять, направлять; исполнять и совершать, соблюдая должное. Править службу – совершать по чину и обряду. Править именины – праздновать по обычаю. Править – управлять, распоряжаться, начальствовать, повелевать, давать направление, руководить. Государь правит царством, а хозяин домом своим. Кораблем правит по меткам. Править лошадьми – управлять вожжами. Правление по уровню пола. Правление городом. Правление, правительство, начальство – по образу устройства своего и по качеству. Бразды правления – власть. Правила – чем правят, доска с отвесом. Правило – закон, основание для действия. Правильный – к правилу относящийся. Правда – истинна на деле, во образе, во благе, правосудие, справедливость; праведность, законность, безгрешность. Правда Ярославлева – сборник узаконений, уставник, право суда, власть судить, карать и миловать. Правдовать – начальствовать, управлять, судить и рядить. Праведный – оправданный житием, правдивый на деле, безгрешный» [11].

У наведених тлумаченнях слів, пов'язаних з використанням поняттям «управління», В. Титов прослідковує ряд провідних психічних процесів особистості та їх характеристик, до яких відносяться такі [12]:

- задавання певних життєвих орієнтирів людини, основ її діяльності, виходячи з яких людина організує своє життя;
- соціальна заданість життєвих орієнтирів, яку людина визнає як норму свого існування;
- свідоме, цілеспрямоване визначення життєвих орієнтирів;

- усталений характер життєвих орієнтирів у свідомості людини;
- регулятивні функції особистості, пов'язані з життєвими орієнтирами;
- контроль за виконанням життєвих орієнтирів.

Дані психологічні характеристики підпадають під таке визначення управління. Управління – це свідомий вплив на організовані системи з метою збереження їх структури, утримування режиму їх функціонування, реалізації програм щодо зміни їх організації при потребі розвитку. Управління передбачає діяльність, спрямовану на виконання соціальних обов'язків, що задаються людині системою стосунків, відношень, в тій спільноті, до якої вона належить. Відхилення від заданої таким чином діяльності людини спричиняють регулюючі дії збоку суб'єктів управління.

Взаємодія людини із соціальною спільнотою спричинює слідування тим нормам, правилам, законам, які в сукупності представляють організацію всієї спільноти, забезпечують її стійке існування. Цілеспрямоване підпорядкування індивіда є процесом його підпорядкування організації і, відповідно, є управлінням. Цей процес здійснюється в свідомості індивіда. В ній відображено систему соціальних взаємодій. Проводячи рефлексію цих взаємодій, оцінюючи свої стосунки з іншими людьми, індивід здійснює у своїй свідомості акти, які готують регуляцію своєї поведінки в даній спільноті. Саме через свідомість значною мірою реалізується управління індивідом збоку спільноти.

Рефлексія та здатність до абстрагування як провідні властивості свідомості забезпечують процес управління як збоку суб'єкта, так і збоку об'єкта. Збоку об'єкта це відбувається як відображення свідомістю індивіда соціальних регулятивів та підпорядкування їм своєї організації, слідування зразкам соціальної поведінки. Збоку суб'єкта управління реалізується шляхом конструювання образів, що представляють вироблені соціальні орієнтири і способи їх реалізації та доведення до свідомості об'єкта.

Психологія управління – це галузь психології, яка вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності. Ця наука сформувалась в надрах соціальної психології, психології праці та інженерної психології при вирішенні задач покращення оперативного управління трудовими колективами. Тому об'єктом психології управління стала організація, що розглядається як спеціалізоване соціальне утворення, діяльність якого спрямована на досягнення соціально значимих цілей, і наділене правами й обов'язками, які визначають функції організації та її місце в суспільстві та інших організаційних

структурах. Організація постає як основне утворення, в межах якого найбільш повно проявляється ролі управління в регулювання спільної діяльності людей. Основною задачею психології управління є аналіз психологічних умов і особливостей управлінської діяльності з ціллю підвищення ефективності і якості роботи в системі управління [12].

Як зазначає Є. Ходаківський, психологія управління використовує здобутки та методологічні прийоми загальної психології, психології особистості, психології творчості, соціальної психології, практичної психології, акмеології, вікової і педагогічної психології, психології кар'єри, психології праці, інженерної психології, економічної психології, психології бізнесу, етнопсихології. Це дає можливість дійти висновку, що пріоритетним і домінантним у статичній структурі даної науки є знання про психіку людини та управління цією психікою, що продукує діяльність людини. Відповідно, сутність науки «психологія управління» потрібно трактувати як «психологію управління людиноповедінкою».

До психологічних чинників в управлінні вчений відносить наступні:

- роль людського і психологічного чинників в управлінні;
- оптимальний розподіл професійних та соціальних ролей у групі (колективі);
- лідерство і керівництво;
- соціально-психологічні якості керівника;
- процеси інтеграції та згуртованості колективу;
- неформальні стосунки між членами колективу;
- психологічні механізми прийняття управлінського рішення [4, с. 10–12; 13].

Основні психологічні особливості управлінської діяльності виділяє А. Урбанович:

- велика різноманітність видів діяльності на різних рівнях управлінської ієрархії;
- неалгоритмічний, творчий характер діяльності, яка реалізується в непостійній ситуації в умовах браку інформації та суперечливих обставин; прогностичне вирішення управлінських завдань;
- визначальна роль комунікативної функції;
- висока психологічна напруга.

Оскільки управління – це завжди управління людьми, то управлінські процеси не завжди розвиваються у відповідності до інструкцій. Психологія управління покликана інтегрувати знання про психологічний зміст управлінських рішень. Об'єктом психології управління є система «людина – людина», що включає в себе низку підсистем: «особистість – група», «особистість – організація», «організація – організація». Конкретні прояви предмета психології управління вбачаються у наступних рівнях психолого-управлін-

ської проблематики: а) психологічні аспекти діяльності керівника; б) психологічні аспекти діяльності організації як суб'єкта управління; в) психологічні аспекти взаємодії керівника з членами організації. Відповідно, вчений визначає психологію управління як галузь психологічної науки, яка об'єднує досягнення різних наук у сфері вивчення психологічних аспектів процесу управління і спрямована на оптимізацію і підвищення ефективності цього процесу [14, с. 10–32].

Висновки. У широкому розумінні управління – це функція будь-якої системи, що спрямована як на збереження своїх основних властивостей та попереднього режиму функціонування, так і на переведення його в інший режим у відповідності до цілей управління. Поняття «управління» розглядається у таких вимірах: 1) технологічному, що зумовлений параметрами конкретних технологічних процесів; 2) людському, який залежить від суспільних відносин і соціокультурного середовища. Спостерігається невідповідність технологічного виміру управління з людським, що полягає у неможливості реалізації моделі керівник-лідер в авторитарній системі влади.

Основною інтегральною функцією менеджменту є управління персоналом. Акцентується увага на необхідності участі працівників у процесах управління організацією. Поняття «управління персоналом» розглядається із двох позицій: як функція менеджменту, що пов'язана із кадровим забезпеченням та продуктивністю праці людей; як розвиток працівників – найціннішого активу організації. Відповідно, технократичному розумінню поняття «управління» протиставляється акцент на знаннях про психіку людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абчук В. Система управления организацией : учеб. пособие / В. А. Абчук, А. Ф. Борисов, А. В. Воронцов. – СПб. : Перспектива, 2010. – 335 с.
2. Мардаровский Ф. З. Технология и культура управления в отрасли связи : монография / Ф. З. Мардаровский, А. В. Кузьминов, В. Н. Орлов ; [под ред. Ф. З. Мардаровского]. – Одесса : ИПРЭИ НАН Украины, 2000. – 268 с.
3. Рибак В. О. Управление лісогосподарським виробництвом : навч. посібник / В. О. Рибак, В. І. Рябченко. – К. : Фітосоціоцентр, 2012. – 319 с.
4. Ходаківський Є. І. Психологія управління : навч. посібник / Є. І. Ходаківський, Ю. В. Богоявленська, Т. П. Грабар. – [2-ге вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 608 с.
5. Мова В. В. Управленческая деятельность руководителя (менеджера) : конспект лекций / В. В. Мова, Т. А. Гаврилко, Л. И. Панасенко. – К. : КМУГА, 1994. – 84 с.
6. Балабанова Л. В. Управление персоналом : подру-

- чник / Л. В. Балабанова, О. В. Сардак. – К. : Центр учебної літератури, 2011. – 468 с.
7. Стаут Л. У. Управление персоналом: Настольная книга менеджера / Л. У. Стаут ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «Издательство «Добрая книга», 2009. – 536 с.
 8. Райгородский Д. Я. Психология руководства : учеб. пособ. для факультетов: психологических, экономических и менеджмента / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом «Бахрах-М», 2005. – 768 с.
 9. Лозниця В. С. Психологія менеджменту : навч. посібник / В. С. Лозниця. – К. : КНЕУ, 2001. – 512 с.
 10. Щёкин Г. В. Как эффективно управлять людьми: психология кадрового менеджмента : научно-практич. пособие / Г. В. Щёкин. – К. : МАУП, 2002. – 832 с.
 11. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс] / В. Даль. – Режим доступа : <http://slovardalja.net>.
 12. Психологія управління : методичний посібник / [В. М. Титов, В. І. Стахневич, В. І. Свистун, С. В. Яшник]. – К. : Видавничий центр НАУ, 2003. – 106 с.
 13. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
 14. Урбанович А. А. Психология управления : учеб. пособие / А. А. Урбанович. – Минск : Харвест, 2001. – 640 с.